

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2. SZÁM
LXI. ÉVFOLYAM

Takács Miklós

Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról

Pap N.- Kitanics M. – Gyenizse P.- Szalai G. – Polgár B.
Sátorhely vagy Majs?

A mohácsi csata centrumtárságának lokalizálása

B. Szabó János

Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje
(1630–1636)

Nagy Kornél

Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény katolikus (unitus)
egyház a 18. században

Novák Attila

Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es években

---

Andreas Schmidt-Schweizer

A német egység mint kihívás Magyarország számára, 1989/1990

.....

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2019 | 2.
LXI. ÉVFOLYAM | SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál főigazgató, Molnár Antal igazgató
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LXI. évfolyam, 2019. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Takács Miklós** • Néhány gondolat az avar kor anyagi kultúrájáról
a településrégész szemszögéből 165
- Pap Norbert**- **Kitanics Máté** – **Gyenizse Péter**- **Szalai Gábor** –
Polgár Balázs • Sátorhely vagy Majs? Földvár környezeti jellemzői
– A mohácsi csata centrumtériségének lokalizálása 209
- B. Szabó János** • Két díván Budán. I. Rákóczi György erdélyi fejedelem
és a magyarországi oszmán hódoltság elitje (1630–1636) 247
- Nagy Kornél** • Az elképzelt „Aranykor”. Az erdélyi örmény
katolikus (unitus) egyház a 18. században 267
- Novák Attila** • Perről perre. Cionista mozgalom Budapesten az 1950-es
években 285
- Andreas Schmidt-Schweizer** • A német egység mint kihívás
Magyarország számára, 1989/90 311

MŰHELY

- Kádas István** – **Skorka Renáta** – **Weisz Boglárka** • Kereskedelmi források
a középkori magyar gazdaság szolgálatában 329

TANULMÁNYOK

NÉHÁNY GONDOLAT AZ AVAR KOR ANYAGI KULTÚRÁJÁRÓL A TELEPÜLÉSRÉGÉSZ SZEMSZÖGÉBŐL

TAKÁCS MIKLÓS

.....
SOME THOUGHTS ON THE MATERIAL CULTURE OF THE AVAR PERIOD FROM
THE PERSPECTIVE OF A SETTLEMENT ARCHAEOLOGIST

The aim of the present paper is to survey the results of settlement archaeology of the Avar Period. Having briefly introduced the more important milestones of research history, it summarizes the individual settlement features, and then briefly explores the features of settlement structure that can be reconstructed on the basis of large-scale excavations. The second part of the paper raises three general problems that regard the whole of settlement archaeology of the Avar period.

Keywords: overview of the archaeology of the Avar age settlements, settlement features, settlement structures
.....

A dolgozat célja, áttekinteni az avar kori települések régészeti kutatását. A dolgozat első felében ismertetjük e kutatási terület, több mint fél évszázados múltjának fontosabb állomásait, számba véve a jelentősebb ásatásokat és feldolgozásait. Utána három olyan kérdést vizsgálunk meg, amelyek túlmutatnak ugyan az avar kor településeinek régészeti kutatásán, viszont vizsgálatukba bevonhatók azok a településrégészeti adatok is, amelyekre eddig a korszak kutatói rend szerint nem reflektáltak. E három kérdés az avar kor katonai elitjének a lakhelye, a kései avar településtörténet megnövekedett kiterjedése, valamint az avar kor végének a meghatározása.

I. Bevezetés

Az avar kor telepkutatása sajátos helyzetben, egy folyamatos öngazolási kényszer állapotában van. Pozitív irányból nézve nem lehet vitás, hogy 2019-ben e tudományág már fél évszázadnál is hosszabb múlttal dicsekedhet. Ötvenhét évvel ezelőtt, 1962-ben jelentette meg Trogmayer Ottó a bokros-fehékereszti feltárásról írott jelentését, egy avar

---

Takács Miklós, az MTA doktora, PPKE BTK Régészettudományi Intézet – MTA BTK Régészeti Intézet. E munka első változata előadásként hangzott el az „Avar kori régészeti kutatások (helyzetkép)” című konferencián az ELTE BTK Régészettudományi Intézet könyvtárában, Budapesten, 2013. december 13-án.

településrészlet előzetes feldolgozását.¹ A kutatást nem e kis kiterjedésű és különleges edénytöredékekkel rendelkező feltárás, hanem a dunaújvárosi avar kori település Bóna István által írt monografikus feldolgozása indította el, 1973-ban.² A dunaújváros-öreg-hegyi, *nota bene* mentőásatásként kivitelezett, feltárásnál maradvá: joggal állítható – ötvenhárom évvel Vágó Eszter és Bóna István 1966-os leletmentése és negyvenhat évvel e feltárás feldolgozásának a megjelentetése után –, hogy az avar kor településrégészete önálló tudományterületté vált, számos új eredménnyel, éves szinten is jelentős publikációs számmal.³ Másik oldalról nézve viszont nem vitás, hogy az avar kor anyagi kultúrájával foglalkozó szakemberek jelentős részében még mindig kétségek élnek a településrégészettel szemben.⁴ Azért, mert e kutatók az 567–568-ban, a Kárpát-medencébe költöző avarokat egy kis létszámú, fegyverforgató elitként és egy „valódi” nomád – tehát a közép-, illetve belső-ázsiai sztyeppéken élő nagyállattartókéval azonos – életmódú társadalomként szemlélik.⁵ Egy ilyen megközelítés következményeként pedig a megtelepedettség legcsekélyebb mértékét is elvitatják a kagánok népétől. E szemlélet szerint avar települések régészeti nyomai után nem is igazán érdemes kutatni, mert kizárólag a nyugat- vagy délkelet-európai avar hadjáratok pusztításait lehet – szintén e szemlélet szerint – e kora középkori *ethnos* egyetlen településrégészeti nyomának tekinteni.⁶ Az Avar Kaganátus belsejében feltárt telepek okán kialakult szemléletnek azonban át kellene kerülniük az alávett népcsoportok felségterületére, azaz – egy másik leegyszerűsítő gondolatmenetben – az idézőjelek közötti és osztatlan tömbként kezelt szlávok régészetébe.⁷

- 1 Trogmayer Ottó: Népvándorláskori telepnyomok Bokros határában. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1960–1962.* Szerk. Bálint Alajos. Szeged, 1962. 3–8.
- 2 Bóna István: *VII. századi avar települések és Árpád-kori magyar falu Dunaújvárosban.* Bp., 1973. (*Fontes Archaeologicae Hungariae.*)
- 3 Az avar kori telepkutatásról szóló dolgozatok teljes bibliográfiája még nem készült el. A fontosabbakat számba veszi az alábbi munka irodalomjegyzéke: Takács Miklós – Vaday Andrea: A Kompolt-Kistéri tanyai kézzel formált és utánkorongolt cserépbográcsok. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Szerk. Vida Tivadar. Bp., 2012. 766 – 768.
- 4 Nem lenne helyén való itt adott szakemberek adott megnyilatkozásaira hivatkozni. Sokkal célra vezetőbb Martin Odler láttelepszerű összefoglaló megállapítására utalni: „Avarská archeologická kultura bola definovaná najmä na základe tzv. avarských kostrových pohrebísk.” [Az avar régészeti kultúrát elsősorban az úgynevezett avar csontvázas temetkezések alapján határozták meg.] Martin Odler: Avarské sídliská v strednej Európe. Problémová bilancia. *Studia Mediaevalia Pragensia* 11 (2012) 21.
- 5 Alaposan áttekinti e nézetrendszert, különösképpen a cseh és a szlovák kutatás vonatkozásában Odler: Avarské sídliská, 20. Az Avar Kaganátus történetének meghatározó eseményeként kezeli annak belső átalakulását a „tisztá” nomadizmustól a félnomád életformáig: Vida Tivadar: „... kérték, hogy Pannoniában lakhassanak.” Az avarok letelepedése. In: *Régészeti dimenziók. Tanulmányok az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének tudományos műhelyéből.* Szerk. Anders Alexandra – Szabó Miklós – Raczky Pál. Bp., 2009. 105–122.
- 6 Odler: Avarské sídliská, 20.
- 7 Uo. 63–69. Egyetlen, de igencsak jellemző példaként Peter Donat monografikus ígérennyel megírt összefoglalására utalunk, amely a címében szereplő meghatározás szerint a házak és telkek kora középkori történetét volt hivatva feldolgozni a 7–12. században, egy olyan szemlélettel, amely az adott időben és térségben házépítő etnikai csoportként csak a szlávokkal számol. Peter Donat: *Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert.* *Archäologische Beiträge zur Entwicklung und Struktur der bäuerlichen Siedlung.* Berlin, 1980. (Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 33) 57–62. Donat e mű térképmellékletein a Dunaújváros-öreghegyi

Az avar társadalom gazdálkodási módjának és etnikai összetételének a rekonstrukciója kitöltené egy önálló tanulmány kereteit,⁸ így csak két aspektusra hívnánk fel a figyelmet, röviden. Első helyen arra, hogy az Avar Kaganátusban is dinamikus átalakulások zajlottak, különösen a közrendűek szintjén. Ennek egyes állomásairól Vida Tivadar jelentetett meg a közelmúltban egy igen jó áttekintést,⁹ az újabban megjelentetett paleoökológiai vizsgálati eredmények pedig egy-egy konkrét lelőhely esetében nyújtanak további, életmód-rekonstrukciókhoz igen jól felhasználható adatokat.¹⁰ Továbbá, bár regionális szinten még csak a temetők esetében rendelkezünk elegendő adattal ahhoz, hogy ezek topográfiai helyéből a megtelepedés sajátosságaira is következtetéseket tudjunk levonni, e forráscsoport, tehát az avar temetők regionális térképekre történő vetítése mégis azt tükrözi, hogy e népség(ek) nem a száraz területek, hanem a folyami árterek szélei felé „gravitáltak”.¹¹ Azaz, nem a korábbi szálláshelyeik természeti környezetéhez legjobban hasonlító, azaz a legszárazabb mikrorégiókat keresték, hanem olyanokat, ahol a gazdag vegetáció eleve értelmetlenné tette a hosszú, több tíz kilométernyi legettetőutak kialakítását. Így, a Kárpát-medencén belül zajló átalakulási folyamatok miatt, egészen egyszerűen téves az avarok 568-as gazdálkodási módját automatikusan kiterjeszteni a 8–9. század fordulójáig, azaz az Avar Kaganátus bukásáig.

Az avarok nomadizmusára utaló írott források és az e korból származó településrégészeti leletek közötti ellentétet oly módon is feloldható lehet, hogy az avar közrendűek életmódját – a szakirodalomban elterjedt módszerrel szakítva – nem a Kaganátus etnikai szétszálazásának igényével közelítjük meg.¹² Ehelyett azt tartanánk szem előtt, hogy az avar fegyverforgató elit a Kárpát-medencében egy sajátos hatalmi rendszert tudott életre hívni, és több mint két évszázadon át fenntartani.¹³ Nyilvánvalóan oly

---

telepeltarást is szláv lelőhelyként szerepelteti, teljesen figyelmen kívül hagyva azt, hogy Bóna István a feldolgozásban hangsúlyosan utal arra, hogy a Dunaújváros-öreghegyi telepobjektumokban fellelt kerámia nem a kelet-európai szlávság, hanem a közép-ázsiai területek, tehát az avarság (egyik) őshazájának irányába mutat. Bóna: *VII. századi avar települések*, 73–79.

⁸ A két probléma felvetéséhez a mai napig a legjobb kiindulópontot Bóna István kritikai szakirodalom-áttekintése képezi. István Bóna: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945–1969)*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 294–307.

⁹ Vida Tivadar: ... kérték, hogy Pannoniában lakhassanak, 105–122.

¹⁰ Pető Ákos – Kenéz Árpád – Herendi Orsolya – Gyulai Ferenc: A késő avar kor növényhasznosítási és tájgazdálkodási potenciáljának értékelése egy dél-alföldi telepen végzett mikro- és makroarchaeobotanikai vizsgálat tükrében. In: *Környezet – Ember – Kultúra. A természettudományok és a régészet párbeszéde. Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ 2010. október 6–8-án megrendezett konferenciájának tanulmánykötete*. Bp., 2012. 173–194.

¹¹ Ezt a következtetést sugallta Bácska, azaz a Duna-Tisza köze déli harmadán kibontott, avar kori temetők helyének térképre vetítése. Takács Miklós: *Einige Aspekten der Siedlungsgeschichte des südlichen Drittels der Donau-Theiß Zwischenstromlandes von der awarischen Landnahme bis zum Ende des 11. Jahrhunderts*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 51 (2000) 457–472.

¹² Ilyen megközelítésekre leginkább a szlovákiai kutatásban van példa. Összegyűjtötte és kritikailag értékelte az ilyen munkákat: Odler: *Avarské sídliská*, 63–69.

¹³ Az Avar Kaganátus ilyen megközelítésének illusztrálására bőven sorolható magyarországi példák helyett a szomszéd államok kutatásából igyekszünk erre példát találni. Az adott közegben talán Jovan Kovačević tudta a legjobban érzékelteni e megközelítés érvényét azáltal, hogy az avar kor történetéről és régészeti hagyatékáról [*Avar Kaganátus*] címen írt összefoglalást. Jovan Kovačević: *Avarski Kaganat*. Beograd, 1977.

módon, hogy e rendszer működtetéséhez egy sajátos gazdálkodási szervezetet is meg tudott szervezni azokon a területeken, amelyeket uralma alá hajtott, szintén nyilvánvaló módon, azokkal az emberekkel működtetve, akik ott éltek. Ha pedig kicsit tovább visszük az adott gondolatmenetet, azt is be kell látnunk, hogy az Avar Kaganátus legkülönbözőbb részein, falusias településekben lakó közrendűek ezen uralmi képletbe betagozódtak, tehát ugyanúgy a kagán alattvalói voltak, mint a Kaganátus fegyveres elitje. Így a közrendűek lakáskultúrája, eszköz-, illetve szerszámkészlete ugyanúgy része volt a Kaganátus anyagi kultúrájának, mint a fegyverforgató elit fegyverzete, eszközkészlete. Függetlenül attól, hogy a falusias települések közrendű lakói valamilyen török vagy – éppen ellenkezőleg – valamilyen szláv, germán, illetve – a Dunántúl különböző részein – valamilyen vulgáris latin dialektust is vallották anyanyelvüknek. E tény következtében az alábbiakban a településfeltárások eredményeit a Kaganátus politikai kereteit figyelembe vevő módon fogjuk elemezni, az etnikai különállások minden áron való kimutatásának 19–20. századi törekvése, illetve a konfliktusokat a korai középkorig visszavetítő, anakronisztikus célzata helyett. Az alábbiakban – a lehetséges etnikai különbségeket tudomásul véve – következetesen avar kori településekről fogok beszélni. (Egyetlen kivételt téve a kölkedi településfeltárás értelmezésénél.) Az avar kori terminus használata által mintegy meg is kerüljük az etnikai azonosítás nehéz, sőt bizonyos esetekben aligha megoldható problémáját. A településrégészeti kutatás fő kérdése tehát a településkép, és ezáltal az életmód-rekonstrukció kell legyen, és nem az, vajon a Kárpát-medencei térség melyik mai etnikai közössége tudja régebbi időkből levezetni önnön itteni jelenlétét, valós vagy fiktív érvek bevetésével.¹⁴

Az előző gondolatmenet egy pontján, az avar társadalom Kárpát-medencei átalakulására történt utalás során már futólag érintettük a kronológia problematikáját. A kora középkori régészeti leletek keltezésének kérdését egy településrégészeti áttekintésben sajnos akkor sem lehet megkerülni, ha erről a közelmúltban számos áttekintés született.¹⁵ (Így az alábbiakban e problémákra többször is vissza kell majd térni.) A régészeti keltezés módjának, illetve tudománytörténetének ismerete nélkül ugyanis egészen egyszerűen nem lehet megérteni a településrégészeti elemzések következtetéseit, vagy az ezekről folytatott vitákat sem. Az alábbiakban tehát – egy kisebb kitérő árán – érdemes összefoglalni azokat a gondolatokat, amelyek az elmúlt években-évtizedekben a 8–13. századi telepek időrendjéről, és e problémakörön belül is a cserép-

¹⁴ Az észak-balkáni államok történetírása és régészete alapján elemzi e folyamatot: Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetiében. *Korall* 7 (2006) 163–202.

¹⁵ Az átfogó elemzés igényével írott munkák közül az alábbiakat emelnék ki: Heiko Steuer: Bemerkungen zur Chronologie der Merowingerzeit. *Studien zur Sachsenforschung* 10 (1977) 379–403.; Herbert Jankuhn: Chronologie, allgemeines. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 4. Ed. Heinrich Beck et al. Berlin – New York, 1981. [Zweite, völlig neu bearbeitete und stark erweiterte Auflage] 606–607.; Matthias Friedrich: *Archäologische Chronologie und historische Interpretation. Die Merowingerzeit in Süddeutschland*. Berlin-Boston, 2016. (Reallexikon der germanischen Altertumskunde, Ergänzungsband 96.)

edények kronológiai elemzéséről jelentek meg a szakirodalomban.¹⁶ Mindez azért is szükséges, hogy az ismertetett munkák mintegy háttérként szolgáljanak az eredmények és vitás kérdések bemutatásához. A nagyobb nyomaték kedvéért már itt, az elején ki kell emelni, hogy az adott korszak régészeti kronológiájának egész rendszere egy olyan hosszú fejlődési folyamat, amelynek ismerete nélkül – érdemes ismételtlen leszögezni – a kérdésfelvetések egy jelentős hányada egész egyszerűen nem értelmezhető.

A kronológiai sarokpontok kimunkálásának vonatkozásában is érdemes visszamenini az alapokig. Triviális tény, mégis rögzítendő, hogy a magyar középkorrégészetben – Európa túlnyomó többségéhez hasonlóan – történeti alapon, tehát az írott forrásokban megőrzött dátumok alapján került kialakításra a régészeti kronológia.¹⁷ Ennek megfelelően osztja a kutatás a Kárpát-medencei korai középkort avar korra, 9. századra és Árpád-korra.¹⁸ Korszakhatárként az 568-as évet, a 8. és a 9., illetve a 9. és a 10. század fordulóját kezeli¹⁹ – e dátumokat az avarok Kárpát-medencei honfoglalásából, az Avar Kaganátus bukásából, illetve a magyar honfoglalás időpontjából levezetve. Településrégészeti szempontból arra érdemes itt felhívni a figyelmet, hogy a középkor iránt érdeklődő településrégészek a történeti alapú kronológiát nem közvetlenül a történet-

- ¹⁶ Vö. Miklós Takács: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erklärungen zu zwei chronologischen Tabellen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 60 (2009) 1. 223–252.; Takács Miklós: A korongolt korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátosságairól. In: *Hadak útján XX. Népvándorlaskor Fiatal kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zsolt. Bp., 2012. 229–269.; Takács Miklós: Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8–11. Jahrhunderts. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Ed. Bendeguz Tobias. Mainz, 2012. (RGZM 17) 145–166.; Takács Miklós: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképzései vonatkozásairól – másodsor. In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Szerk. Liska András – Szatmári Imre. Békéscsaba, 2012. (Tempora obscura 3) 405–500.; Vaday Andrea – Takács Miklós: Megjegyzések a lassú korongon formált, gömbölyű aljú bográcsok időrendjéhez. A Kompolt – Kistéri tanya 405., 406. és 439. objektum leletanyaga. In: *Sötét idők falvai*. Szerk. Kolozsi Barbara – Szilágyi Krisztián Antal. Debrecen, 2011. (Tempora Obscura 1) 519–604.
- ¹⁷ Világosan tanúsítja a legújabb, táblázatok soraként megjelentetett régészeti kronológia. Andrea Vaday: Chronological charts. In: *Hungarian Archaeology at the turn of the Millennium*. Ed. Zsolt Vicsy. Bp., 2003. 483–486.
- ¹⁸ Az elemzés fő irányától kicsit távolabbra visz, mégsem kerülhetjük meg annak a regisztrálását, hogy a magyarországi középkor-régészek egy jelentős része az adott időszavat nem három, hanem négy részre osztja, azaz e kutatók – e sorok írója számára megkérdőjelezhető módon – megkülönböztetnek egy negyedik időrendi kategóriát is. A honfoglalás és az államalapítás korát csak a régészek egy kisebb hányada tekinti az Árpád-kor részének, többségük önálló korszakként kezeli. Lásd erről Takács: Über die Chronologie, 235–236.
- ¹⁹ Csak a teljesség kedvéért utalunk arra, hogy az itt vázolt korszakbeosztást a Magyarországgal szomszédos országokban nem alkalmazzák. A cseh és a szlovák régészek által kidolgozott sáncvár-időrendet használják, elsősorban Szlovákiában, de egy-egy esetben Horvátországban, vagy még Szerbiában is. Egy olyan rendszert, amely nem a 9–10. század fordulóját kezeli korszakhatárként, hanem 950-et. Lásd erről Miklós Takács: Die Chronologie der Siedlungen, und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8–11. Jahrhunderts. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Ed. Bendeguz Tobias. Mainz, 2012. (RGZM 17) 149–150. Egyes kronológiai bizonytalanságok – különösen a német nyelvterületen – vélhetően a magyarországi, illetve a sáncvár-időrend kettősségének át nem látására vezethetők vissza.

írástól,²⁰ hanem a történetírás kronológiai beosztását a régészetben előbb alkalmazó funerális régészettől, azaz a sírmellékletek elemzésével foglalkozó régészeti ágtól vették át.²¹ Az azonos időrendi kategóriák alkalmazásának észszerűsége vitán felüli, de használatuk során azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy a sírok esetében a temetési rítus sajátosságai, illetve a mellékletek összetétele sokkal inkább kifejezik, vagy legalábbis kifejezhetik azt, hogy az elhunytat utolsó útjára bocsátó kisebb közösség e rítus során és által is jelezni kívánhatta hozzátartozását egy bizonyos katonai-politikai elithez. Így az adott lelőhely, ha sírmező, sokkal inkább megfeleltethető egy-egy, az írott forrásokban is szereplő új ethnosszal, mint egy-egy telepfeltárás leletanyaga.

Az eredmények részletes taglalása előtt, a nagyobb nyomaték kedvéért még egyszer érdemes kiemelni, hogy az avar kor régészete hagyományosan a sírok, pontosabban a sírmellékletek értékelését tekinti elsődlegesnek.²² E tárgyak, és közülük is elsősorban az iparművészeti/művészettörténeti értékkel is bíró ékszerek, övtartozékok, fegyverek tipológiai sajátosságai váltak többek között a kronológiai elhatárolás alapjaivá is, különös tekintettel az övtartozékokra: a szíjvégekre és övveretekre. E tárgytipusok tipokronológiai besorolása alapján történt meg a belső periodizáció: tehát a korai, a közép-, illetve a kései avar kor elkülönítése, valamint az avar kor végének meghatározása is.²³ (Az avar kor megszűnésének problematikájáról a dolgozat végén szólok részletesebben.) Vitán felül álló tény tehát, hogy bár az iparművészeti szempontból is értékelhető fémtárgyak a telep-

²⁰ Az avar történelem sokszor idézett összefoglalására lásd Walter Pohl: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822 n. Chr.* München 1988.

²¹ Az avar régészeti kronológia kialakulásának menetéről lásd Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 289–292.

²² Az avar kor kutatását e tekintetben is Bóna István szemléletmódja határozza meg, még akkor is, ha nézetrendszerének különböző elemeit a pályatársai és tanítványai – jórészt a mester halála után – kritikai megjegyzésekkel illették. Bóna István a nagydoktori értekezésében fejtette ki a leginkább átfogóan, hogyan értékeli az avar kor tárgyi hagyatékát: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 294–307.; Uő: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története. I/1–VIII/2.* Főszerk. Székely György et al. Bp., 1976–1989. I. (Előzmények és magyar történet 1242-ig) 265–373.

²³ E kronológiai rendszer kialakulását ismerteti: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 291–292. A középvár kor keltezéséhez lásd Csanád Bálint: Der Beginn der Mittelawarenzeit und die Einwanderung Kubers. In: *Antaetia.* 29–30. Ed. Béla Miklós Szőke. Bp., 2008. 29–61. Az avar kor régészeti időrendjének újabb áttekintései közül lásd Falko Daim: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf*, NÖ. I. Wien, 1987. (Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse. Denkschriften 194; Veröffentlichung der Kommission für Frühmittelalterforschung 10; Studien zur Archäologie der Awaren 3) 35–63.; Falko Daim: Avars and Avar Archaeology. An Introduction. In: *Regna and gentes. The relationship between late antique and early medieval peoples and kingdoms in the transformation of the Roman world.* Ed. Hans-Werner Goetz et al. Leiden, 2003. (Transformation of the Roman World 13) 463–570.; Peter Stadler: *Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I.* Beiträgen von Walter Kutschera – Walter Pohl – Eva Maria Wild. Wien, 2005. (Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 60) 104–129.; Erik Breuer: Bemerkungen zur absoluten Chronologie im Frühmittelalter an der mittleren Donau. *Ungarn-Jahrbuch* 28 (2005–2007) 1–16.; Magdalena Maria Elisabeth Schmid: *Das Gräberfeld von Rákócziyalva in Zentralungarn und die Chronologie des spätawarenzeitlichen Fundmaterials.* Bonn, 2015. (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 272) 19–22. Az így kidolgozott kronológiai rendszer alkalmazását mintapélda-szerűen mutatja be Sz. Garam Éva a zamárdi-rétiföldeki temető elemzésén keresztül. Lásd Sz. Garam Éva: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek.* III. Bp., 2018. (Monumenta Avarorum Archaeologica 12) 49–294.

ásatásokon csak nagyon ritkán szoktak előkerülni,²⁴ az őket elemző szakirodalmat a településrégésznek mégis ismernie kell. Annak következtében viszont, hogy iparművészeti értékkel is bíró fémtárgyak avar kori telepfeltárásokon csak elvétve szoktak előkerülni, a keltezés kiindulópontjává a leggyakoribb lelettípusnak, a kerámiának kellett válnia.²⁵ Természetesen e korszakban is alkalmazásra kerül a hagyományos – tehát nem archaeometriai vizsgálatok értelmezésén alapuló – régészeti keltezés másik eljárása, a sztratigráfia,²⁶ azaz a talajrétegződések vizsgálata. Ezen eljárásnak azonban sajnos szűk határokat szab az, hogy az avar kori települések szórt jellegűek szoktak lenni. Azaz, a földbe ástott telepjelenségek általában egymástól kisebb-nagyobb távolságban szoktak előkerülni, így viszonylag ritka, hogy az egyik objektum átmetesz egy másikat.

Egy további sajátosság taglalása során is a magyarországi kora középkori településrégészet viszonylag kései kialakulásából kell kiindulni. Közhelyszerű, de megfellebbezhetetlen tény, hogy az avar kori telepek, és így azok kerámiáinak vizsgálata, valamint a nagyrészt ebből levezethető időrendi elemzések is évtizedekkel lemaradtak a sírfeltárás, sírmelléklet-elemzés mögött. Tanulságos az, hogyan vetült rá az első – és fentebb már hangsúlyosan kiemelt – monografikus feldolgozást megalkotó Bóna István tudományos érdeklődése a dunaújtvárosi telepfeltárára annak kronológia vonatkozásában. Mivel Bóna István főként avar kori sírokat és leleteiket elemezte, az avar koron belül pedig a korai és a középvavar kor iránt érdeklődött, nem csodálkozhatunk azon, hogy e korszakok emlékanyagának meghatározását tűzte ki célul a dunaújtvárosi telep elemzése során is. Az értelmezést egy olyan kronológiai keretbe ágyazta, amelyben nagy szerepet kapott az adott korszakban evidenciaértékű, tényként kezelt középvavar kori bevándorlás.²⁷ Bóna István korai, illetve középvavar érdeklődése abban a tényben is

²⁴ Egy-egy ritka kivétel a Tatabánya-Dózsakert II-es, Muraszombat/Murska Sobota-grofovijai (SLO) vagy a völgyfalvi/zillingtali települések. B. Szatmári Sarolta: Avar temető- és telepfeltárás Tatabánya-Alsógalla mellett. In: *Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv*. 1982–83. Szerk. Selmecei László. Szolnok, 1982–1983. 77. 18. kép; Matjaž Novšak: Zgodnjnosrednjeveške najdbe sa najdišča Grofovsko pri Murski Soboti. In: *Zgodnji Slovani. Zgodnjnosrednješka lončenina na obrobju vzhodnih Alp./Die frühen Slawen. Frühmittelalterliche Keramik am Rand der Ostalpen*. Uredil Guštin Mitja. Ljubljana, 2002. 1. ábra; Hajnalka Herold: Die Awarenzeit in Burgenland. *Archäologische Ergebnisse zur Siedlung und zum Gräberfeld von Zillingtal. Burgenländische Heimatblätter* 73 (2011) 138. 4. kép. stb.

²⁵ Az avar régészeti hagyatékok keltezési módjainak a kialakulását és első eredményeit máig ható érvénnyel leírta: Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 286–292.

²⁶ A sztratigráfia témaköre az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás gyújtópontjába került, nem csekély mértékben az alábbi elemzés miatt: Edward C. Harris: *A régészeti rétegtan alapelvei*. Bp., 2010. [2. kiad.] A német kutatásban jelentek meg átfogó elemzések arról, miként tudja hasznosítani a középkor régészete az Edward C. Harris által lefektetett posztulátumokat. Pl. Friedrich-A. Linke: Erkennen und Schneiden von Verfärbungen mit Festlegung von Schnittrichtung und Schnittart. In: *Verband der Landesarchäologen der Bundesrepublik Deutschland. Handbuch der Grabungstechnik, Aktualisierung 2011*. 1–8. (<http://www.landesar- chaeologen.de/verband/kommissionen/grabungstechnik/grabungstechnikerhandbuch>. [Kapitel 16. Grabungsmethoden. 16.7.] Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 31.); *Archäologie des Mittelalters und der Neuzeit. Grundwissen*. Hrsg. Barbara Scholkmann – Hauke Kenzler – Rainer Schreg. Darmstadt, 2016. 71–74.

²⁷ Vö. Bóna: *VII. századi avar települések*. A középvavar kori bevándorláshoz kapcsolódó kronológia legösszefogottabb kifejtése uo. 83–84. old. Itt pontos képet kaphatunk Bóna István elemzési módjáról: a történeti és régészeti adatok intuitív összekapcsolásáról.

visszatükröződött, hogy dunaújvárosi telepfeldolgozásában – miközben a korai korszak edénművességéről számos fontos és fél évszázad alatt sem elévült tételt fogalmazott meg – nem tekintette át a kései avar kerámia formai sajátosságait.²⁸ Nem is tekinthette át, hisz az ilyen korú horizont az adott lelőhelyről majdnem teljesen hiányzik – Bóna István összesen csak két darab ilyen korú edénytöredéket tudott azonosítani.²⁹ Sőt e szám a Dunaújváros-monográfia alapján csak egyetlen újabb darabbal, egy pecsétlőhengerral díszített edényoldallal bővíthető az 1973-as publikáció óta eltelt évtizedek ismerethalmozódása ellenére is.³⁰ A kései avar korszakkal szembeni óvatosság talán összefügghetett azzal is, hogy Magyarországon az 1960-as években, illetve az 1970-es évek elején folyt az első, nagyobb kiterjedésű kései avar kori telepásatás, Doboz-Hajdúirtáson. Ezt azonban a korszak kutatása a honfoglalás korára keltezte.³¹

A kései avar korszak települési kerámiáival szembeni pozitív megközelítések első példaként Szőke Béla Miklós 1980-as összefoglaló tanulmánya említhető, amelynek témája a 8–9. századi települések kerámiája volt.³² E tanulmány – túlzás nélkül állítható – igen nagy hatást gyakorolt a 8–9. századi kerámia elemzésére, hiszen még manapság is jórészt azon formai-tipológiai és időrendi keretek között gondolkodunk, amelyeket Szőke Béla Miklós a Szarvasi járás terepbejárásain gyűjtött, kora középkori lelethorizont értelmezésére kidolgozott. Nem kisebbíti e – joggal mondható – korszakalkotó tanulmány eredményeit, mégis utalni kell rá: Szőke Béla Miklós a Szarvasi járás terepbejárásai során gyűjtött, tehát jórészt leletkontextus nélküli cseréptöredékek alapján igyekezett a 8. és 9. század településrégészete számára tipológiai és kronológiai kereteket kidolgozni. Pedig Szőke Béla Miklós célja első körben nem is a kései avar kor edénművességének a rendszerezése volt, hanem annak a bizonyítása, hogy a kézzel formált bográcsokkal, rácsmintás bepecsételéssel ellátott kerámiával stb. fémjelzett lelethorizont nem 10. századi, hanem annál korábbi. Szőke Béla Miklós tanulmányának fontosságát az is alátámasztja, hogy az általa elemzett kerámiatípusok közül kettő is, a korongolatlan cserépbogrács, illetve a sütőharang, az utóbbi évtizedek kései avar kutatásának is a középpontjában maradt.³³

²⁸ Bóna: *VII. századi avar települések*, 73–79.

²⁹ Uo. 84.

³⁰ Uo. 10. 32. tábla, 21. 13. tábla, 22. Megjegyzendő, hogy Bóna István jól érzekelte, hogy e töredék elút a korai avar kerámiától, de azt inkább az Árpád-korba igyekezett besorolni, igaz, csak bizonytalan módon. A pecsétlőhengerral díszített kerámia keltezéséről lásd Béla Miklós Szőke: *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebietes in Südost-Ungarn. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 185–187.

³¹ Kovalovszki Júlia: *Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori falufeltárásról 1962–1974. Archaeologiai Értesítő* 102 (1975) 204–223., különösen 220–222.

³² Szőke: *Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte*, 181–203.

³³ A korongolatlan cserépbográcsok vonatkozásában lásd Mesterházy Károly: *Népvándorlás-kori cserépiüstök. Folia Archaeologica* 36 (1985) 149–163.; Vida Tivadar: *Újabb adatok az avarkori „fekete kerámia” és a korongolatlan cserépbográcsok kérdéséhez. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1984/85-2. A népvándorláskor fiatal kutatóinak szentesi találkozásán elhangzott előadások. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1991. 385–400.; Hajnalka Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút* 54. Bp., 2004. (Varia Archaeologica Hungarica 14) 43–44.; Takács–Vaday: *A Kompolt-Kistéri tanyai, 743–769. Az avar kori utánkorongolt, illetve kézi korongon formált cserépbográcsokról* lásd Hajnal Zsuzsa: *Adatok az avar kori cserépbográcsok és sütőharangok idő-**

Az 1980-as évek második felének kutatásaiban is jellemző maradt az úgynevezett negatív kronológiai érvek megfogalmazása: így például az eperjes-csikós-táblai telepeltérést feldolgozó Bálint Csanád is arra figyelte a kései avar kori horizontt elkülönítése során, mi az a „már nem”, illetve „még nem” található meg az adott korszak edénytöredékein.³⁴

Jól jellemzi továbbá az avar telepkerámia keltezéséről folytatott vizsgálatok szűk határát az 1980–1990-es évek fordulóján az, hogy 1994-ben Uwe Fiedler, a Németországban, számára hozzáférhető adatállomány alapján egy olyan tanulmányt tett közzé, amelyben a korai avar horizontot mintegy kiterjesztette az avar kor egészére, a kései avar horizontot pedig a 10. századra igyekezett keltezni.³⁵ Gondolatmenete azonban nem talált pozitív visszhangra Magyarországon, egyáltalán nem véletlenül. A keltezés ilyen átalakítása ugyanis ellentmondott mind a kései avar, mind pedig a honfoglalás kori sírokban fellelt edények formai sajátosságainak, miközben ezen edények datálása a sokkal jobban keltezhetőnek számító fémtárgyak kronológiai elemzésén alapult.

Egy további, a magyar kutatás által talán kellőképpen ki nem használt továbblépési lehetőséget villantott fel az 1980-as évek elején feltárt Örménykút-54. lelőhely (Kujándúli feltárás) feldolgozása. E település kerámiájában ugyanis nem a 9. századi időrendi fázisnál, hanem a 10. és a 11–12. századra keltezett fázisok között mutatkozott nagyobb átalakulás, ha úgy tetszik, törés. Vagyis, a 8–10. századra keltezett első három időrendi fázis egyetlen egység három, egymást követő horizontjaként került bemutatásra. Az örménykúti feltárás eredményeinek kismértékű „érvényesülésében” feltehetően az is szerepet játszott, hogy a feltárás csak két évtizedes késéssel került közlésre, akkor is csak részlegesen.³⁶

A továbblépés valódi lehetőségét az avar kori települések időrendi elemzésének területén is az infrastrukturális nagyberuházásokat megelőző, nagy alapterületű mentőásatások beindulása jelentette. Az 1980-as évek végétől több mint száz avar kori település területén folyt nagy alapterületű mentőásatás, miközben az ezt megelőző két évtized alatt csak egy avar településrészlet került feltárásra, Tatabánya határában.³⁷ Az alábbiakban, a dolgozat második fejezetében, e mentőásatások egyes eredményeit fogom ismertetni. Oly módon azonban, hogy itt a bevezetésben kiemelek még egy kronológiai aspektust.

Az 1980-as évek vége után, a nagy alapterületű mentőásatások megindulásával az egyes tisztántúli leletmentési helyszíneken olyan avar kori települések kerültek nap-

rendjéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (2008) 267–293.; Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604. A sütőharangokra lásd Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 40–42.; Vida Tivadar: Sütőharangok és sütőfedők. Régészeti adalékok Dél- és Közép-Európa étkezési kultúrájához. In: *Sötét idők falvai*, 717–817.

³⁴ Csanád Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád)*. Bp., 1991. (*Varia Archaeologica Hungarica* [4]) 69–76.

³⁵ Uwe Fiedler: Zur Datierung der Siedlungen der Awaren und der Ungarn nach der Landnahme. Ein Beitrag zur Zuordnung der Siedlung von Eperjes. *Zeitschrift für Archäologie* 28 (1994) 307–352.

³⁶ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 61–63.

³⁷ B. Szatmári: Avar temető- és telepeltérés, 67–79.

világra, amelyek egy részét már az avar honfoglalás időszakára, illetve a 7. századra lehetett keltezni,³⁸ bár az sem kétséges, hogy a feltárt telepmaradványok többsége inkább az avar kor kései fázisába sorolható. A korai avar horizontba illeszthető telepek számának lassú gyarapodásával ellentétben nem sok előrelépés történt a középvavar kori települési horizont elkülönítése terén. E kijelentés súlyát pedig két körülmény is növeli. Első helyen az, hogy az első monografikus igényű műben, a dunaújváros-öreghegyi telepfeldolgozásban hangsúlyos helyen szerepel a középvavar horizont. Másodsorban azt érdemes itt kiemelni, hogy a 2000-es évek elején a középvavar horizont időrendje az avar kutatás homlokterébe került – az avar kor kutatásának ismeretében mondhatni természetes módon – az adott horizontba tartozó sírleletek elemzése alapján.³⁹

A bevezetés utolsó gondolataként hadd térjek vissza az általános megközelítéshez. Érdemes külön is kiemelni azt, hogy fokozott felelősséget ró az avar kori településrégészet fentebb vázolt sajátos, pozitív és negatív tényezőket is hangsúlyozó megítélése mindazokra, akik e tudományterület eredményeit igyekeznek összefoglalni. Törekedni kell a minél nagyobb tárgyyszerűsége, gondosan elkerülve mind a túlzott következtetéseket, és ezen belül is az egyes leletek, lelőhelyek jelentőségének felnagyítását, mind pedig a magyarázkodásba torkolló, folyamatos öngigazolási kényszert. E két követelménynek a jelen tanulmány keretei között oly módon igyekszem eleget tenni, hogy előbb az avar kori településrégészet néhány újabb eredményéről, utána pedig a még megoldatlan, illetve éppen csak körvonalazott problémákról is szólok.

³⁸ Lásd pl. a Kántorjánosi-Homoki-dűlő nyugati pereme, M3-52-52d. lelőhelyen feltárt teleprészletet. Bajkai Rozália: Avar kori településrészletek Kántorjánosi és Pócspetri határában. In: *Ante Viam Stratam. A Magyar Nemzeti Múzeum feltárásai Kántorjánosi és Pócspetri határában az M3 autópálya nyírségi nyomvonalán*. Szerk. Szabó Ádám – Masek Zsófia. Bp., 2012. 407–480., különösen 419–420. Itt kell megemlíteni, hogy a közelmúltban, Orosháza térségében, illetve a Maros alsó folyása mentén is sikerült felvetni a 7. századi települési horizont meglétét. Sőt, a Maros menti telepfeltárások esetében a keltezés radiokarbon-datálásokkal is sikerült alátámasztani. Rózsa Zoltán – T. Bíró Katalin – Tugya Beáta: Avar kori teleprészlet Orosháza határában (Oh. 13. lelőhely – Dél-Alföldi régió, orosházi kistérség). In: *Sötét idők falvai*, 93–146.; Rózsa Zoltán: 7. századi avar teleprészlet Orosháza-Bónum határrészen. In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk. Balogh Csilla – Major Balázs – Türk Attila. Bp., 2018. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10) 625–639.; *Pópyi Dániel*: Avar kori teleprészlet Csanádpalota-Országhatár lelőhelyen. A 7. századi telepek kérdése az Alföldön. *Archaeologiai Értesítő* 140 (2015) 93–114.

³⁹ A középvavar kor új nézőpontú értékelésének alapja: Bálint: *Der Beginn der Mittelawarenzeit*, 29–61.

II. Az avar kori településrégészet néhány újabb eredménye

Az avar kori településrégészet eredményeinek bemutatását egy, fentebb már említett tény ismételt hangsúlyozásával érdemes kezdeni. Az avar telepkutatás – hadd tegyem hozzá azonnal: a dunaújváros-öreghegyi feltárás óta – az esetek túlnyomó többségében szorosan kötődik a mentőásatások során kibontott teleprészletek értelmezéséhez. Már az 1960-as és az 1980-as évek között is jórészt leletmentésként folyt avar kori telepfeltárás,⁴⁰ és csak elvétve indult ilyen terepmunka tudományos program részeként.⁴¹ E csekély részarányon pedig csak igen kis mértékben tudtak javítani a tudományos programok keretei között végrehajtott terepbejárások.⁴² Sőt az 1980-as évek végétől, a nagy alapterületű mentőásatások megindulásával még kisebb részarányúvá zsugorodott. E tény következtében az eredmények bemutatásának egy igencsak alkalmas módja az, ha az utóbbi három évtized, rohammunkában elvégzett, nagy területre kiterjedő mentőásatásainak az eredményeit tekintem át, a 7–9. századi lelőhely-horizontokra koncentrálva. Mivel az ilyen feltárások jelentőségét az Árpád-kor vonatkozásában, a közelmúltban már megpróbáltam részletesen bemutatni,⁴³ most csak röviden, két tény megfogalmazásának az erejéig térek ki erre. Első helyen arra is

- ⁴⁰ Az ilyen feltárások közleményeit lásd Madaras László: Az avarkori településkutatás néhány újabb eredménye az Alföld központi területein. In: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1986. (Az Arany János Múzeum Közleményei 4) 33–62.; Madaras László: Az avar ház. In: *Építészet az Alföldön I*. Szerk. Novák László – Selmeczi László. Nagykőrös, 1989. 23–32.; Madaras László: Az avar falu. In: *Régészeti ásatások Tiszafüred-Morotvaparton*. Szerk. Tóth László – Madaras László. Szolnok, 1991. (Szolnok megyei múzeumi adattár 32) 227–316.; Tivadar Vida: Avar Period settlement remains and graves at the site of Gyoma 133. In: Andrea Vaday: *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary II. Prehistoric, Roman Barbarian and Late Avar Settlement at Gyoma 133 (Békés County Microregion)*. Bp., 1996. 323–364.; Liska András: Késő avar kori telepnyomok Tömörkény határából./Spätawarenzeitliche Siedlungsspuren in der Gemarkung von Tömörkény. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. Szerk. Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba. Szeged, 1996. (Studia Archaeologica 2) 259–268.
- ⁴¹ Az 1980-as évek vége előtt csak három lelőhelyen: Visegrád-Várkertdűlőn, Kölked-Feketekapun és Örménykút–54. Kuján-dűlőn folyt tervásatásként nagyobb volumenű avar kori telepásatás. Az is természetesen igaz azonban, hogy e három lelőhely közül kettőn, a visegrádin és a kölkedin a feltárómunka leletmentésként indult. Lásd erről Soproni Sándor – Méri István: Visegrád-Várkertdűlő. *Régészeti füzetek* 15 (1963) 42.; Kiss Attila: Nagynyárád – Feketekapu. *Régészeti füzetek* 1/24 (1970) 50. [Téves helynév-meghatározással.]; Bálint Csanád – Jankovich Dénes: Örménykút (54. lelőhely). *Régészeti füzetek* 1/35 (1982) 81. Vagyis, csak és kizárólag az örménykúti lelőhely esetében áll az a tény, hogy a feltárómunka kezdetektől fogva tervásatásként folyt, egy Bálint Csanád és Jankovich B. Dénes által elnyert kutatási pályázat keretei között. Továbbá a leletmentésekhez kapcsolódó telepfeltáró munka ténye nemcsak a magyarországi, hanem az adott korszakban még fejlettebbnek számító szlovák településrégészetre is jellemző volt. E tényt tükrözik szlovákiai, avar kori telepfeltárásokat tárgyaló összefoglalások is. Lásd pl. Trugly Sándor: A komáromi avar telep. *Communications Archaeologicae Hungariae* (1996) 125–150.; Jozef Zábajník: On the Problems of Settlements of the Avar Khaganate Period in Slovakia. *Archeologické Rozhledy* 40 (1988) 401–437.
- ⁴² Az ilyen keretek között gyűjtött leleteket használta fel Szőke Béla Miklós alapvető fontosságú kronológiai elemzéseihöz. Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 181–203. Jóval kevésbé ismert a Szentés határában, szakdolgozati keretek között kivitelezett terepbejárás avar kori részének értékelése: Liska András: Régészeti topográfiai adatok Szentés környékének 7–9. századi településtörténetéhez. In: *Savaria. A Vas Megyei Múzeumok évkönyve*. 22/3. Főszerk. Vig Károly. Szombathely, 1996. (Pars Archaeologica 1992–1995) 163–171.
- ⁴³ Takács Miklós: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. I–II. Szerk. Benkő Elek – Kovács Gyöngyi. Bp., 2010. I. 1–67.

figyelmeztetve, hogy az avar telep kutatás nemcsak Magyarországon, hanem egyes környező államokban, így elsősorban Szlovákiában is igen nagy mértékben kapcsolódik a leletmentésekhez. Sőt e helyzet – érdemes e ponton is kiemelni – nem az utóbbi három évtizedben alakult ki, hanem a telep kutatás mint tudományterület megalakulásának időszakáig vezethető vissza. Továbbá az is igaz, hogy a Magyarországgal szomszédos államokban is megindultak az ezredforduló előtti évtizedtől infrastrukturális beruházásokat megelőző mentőátadások, amelyek ezen arányt még inkább a leletmentések irányában módosították. Így nemcsak a mai Magyarország számos régiójában került elő avar kori telep,⁴⁴ hanem a Kis-

⁴⁴ Ilyen telepfeltárások közleményei (a teljesség igénye nélkül): Belényesy Károly – Mersdorf Zsuzsa: Balaton-öszöd, Temető-dűlő (M7/S10). Késő avar telep jelenségek. In: *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2002. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2004. 43–64.; Dani János et al: Előzetes jelentés a Berettyóújfalu, Nagy Bócs-dűlő lelőhelyen 2004 – 2005 során végzett megelőző feltárásról./Preliminary report on the excavations preceding investment at the Berettyóújfalu-Nagy Bócs-dűlő site. In: *Régészeti kutatások Magyarországon*. 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp., 2006. 5–31.; Farkas Csilla: Adatok Sárvár környékének kora középkorához. A Sárvár-Faképi-dűlő nevű lelőhely néhány 9. századi objektuma kapcsán./Beiträge zur frühmittelalterlichen Umgebung von Sárvár. *Savaria* 29 (2005) 73–93.; Kondé Zsófia: Tipológiai és időrendi megfigyelések Rákóczi-falva-Bagi-földek lelőhely avar kori települési objektumain. In: *Altum Castrum 9. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXII. konferenciája*. Szerk. Merva Szabina. Visegrád, 2017. 323–348.; Pap Ildikó Katalin: Koraközépkori településrészlet Kemensepálfa-Zsombékoson. In: *Sötét idők rejtélyei*, 119–186.; *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései./Path into the Past*. Szerk. Raczy Pál et al. Bp. 1997.; Skriba Péter: 9. századi település a Hosszú-víz völgyében (Vát–Telekes-dűlő, Vas megye)./Eine Siedlung des 9. Jahrhunderts im Tal des Hosszú-víz (Vát–Telekes-dűlő, Kom. Vas). *Archaeologiai Értesítő* 135 (2010) 209–244.; *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk. Szalontai Csaba. Szeged, 2003.; Gabriella T. Németh – Miklós Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen bei Lébény. In: *Antaeus*. 26. Ed. Béla Miklós Szőke et al. Bp., 2003. 97–139.; Takács Miklós – Vaday Andrea: Avar edényekető kemencék Kompolton. *Agria* 40 (2004) 7–104.; Takács–Vaday: A Kompolt-Kistéri tanyai, 743 – 769.; Miklós Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996*. Hrgs. Falko Daim. Eisenstadt, 1996. 379–382.; Takács Miklós: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum. In: *Zgodnji Slovani*, 170–178.; Takács Miklós: Avarkori települések Lébény falu határában. (A Lébény-Kaszás-dombi és Lébény-Bille-dombi lelőhely). In: *Jöttek – mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön*. Szerk. Molnár Attila – Nagy Andrea – Tomka Péter. Győr, 2008. 231–243. [Kiállításvezető]; Takács Miklós: Az átalakulás évszázadai. Egy kora középkori telep kutatási projekt bemutatása. *Magyar Régészet* 2013 tél. (www.magyarregeszet.hu). Legutóbbi megtekintés: 2018. augusztus 31.); Tomka Péter: Az M1 autópálya Győrt elkerülő szakaszának régészeti feltárási. *Közlekedésépítés- és mélyépítéstudományi Szemle* 44 (1994) 378–384.; Péter Tomka: Die awarischen Brunnen in der Kleinen Tiefebene. In: *Antaeus* 26, 159–177.; Uő: Kleine Öfen – grosse Wannen. Die Besonderheiten einer spätawarenzeitlichen Siedlung. In: *Zborník na počesť Dariny Bialikovej*. Szerk. Gabriel Fusek. Nitra, 2004. 419–426.; Vaday Andrea: Az avar kori telep értékelése. In: *Kompolt-Kistéri. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Eger, 1999. (Heves Megyei Régészeti Közlemények) 233–253.; Vaday Andrea: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen. *Agria* 35 (1999) 93–135.; Váradai Adél: Előzetes jelentés a Nagyút határában feltárt római és későnépvándorlás kori teleprészletekről. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szerk. Bendé Lívía – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba. Szeged, 2000. 125–153.; Sz. Wilhelm Gábor: Késő avar kori településrészlet és temetkezés Kiskundorozsma határában. In: *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve. Pusztaszertől Algyőig. Régészeti lelőhelyek és leletek egy gázvezeték nyomvonalának Csongrád megyei szakaszán*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 2010. (Monumenta archaeologica 2) 211–229.; *Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004*. Főszerk. Zsidi Paula. [Bp.,] 2005. stb.

alföld északi részén,⁴⁵ a Partiumban és a Szilágyságban,⁴⁶ Dél-Erdélyben,⁴⁷ Bácskában, Bánátban és a Szerémségben,⁴⁸ Szlavóniában,⁴⁹ Mura-vidéken⁵⁰ vagy a Kárpát-medence északnyugati szélén is,⁵¹ azaz a Kárpát-medencének Szlovákiához, Romániához, Szerbiához, Horvátországhoz, Szlovéniához vagy Ausztriához tartozó részein is.

E mentőásatások nemcsak számuk vagy a feltárt négyzetméterek, illetve hektárok nagyságrendje miatt érdemelnek tiszteletet. Általuk sikerült elérni azt, hogy az avar kori településrégészet mintegy kitörjön a csak néhány magyarországi megyére, illetve a Kis-

- ⁴⁵ Zábójník: On the Problems, 401–437., 480.; Ivan Cheben – Jaroslava Ruttkayová – Matej Ruttkay: Výskumy na trase ropovodu vo Vel'kom Cetíne. *Študijne Zvesti* 30 (1994) 177–241.; Milan Hanuliak – Ivan Kuzma – Peter Šalkovský: *Mužla – Čenkov I. Osídlenie z 9. – 12. storočia*. Nitra, 1993. (Materialia Archaeologica Slovaca 10); *Archeológia a ropa. Archaeology and oil pipeline. Záchrané archeologické výskumy na trase výstavby preložky ropovodu mimo Žitného ostrova*. Uredil Matej Ruttkay. Nitra. 1995.; *Archeológia na trase plynovodu [1993–1995]*. Glavní i odgovorni urednik Matej Ruttkay. Bratislava, 1997. stb.
- ⁴⁶ Călin Cosma: *Vestul și Nord-vestul României în secolele VIII – X D. H.* Cluj-Napoca, 2002.; Dan Băcuț-Crișan: Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău. *Bibliotheca Musei Porolissensis* 5 (2003); Uő: Așezările din secolele VII – IX de pe cursul superior și mijlocului al râurilor Barcău și Crasna. *Acta Musei Porolissensis* 9 (2007); Uő: Contribuții arheologice privind Nord-Vestul României în secolele VII–XI. Cercetari in Depresiunea Silvaniei. *Bibliotheca Musei Porolissensis* 9 (2014). stb.
- ⁴⁷ Radu Harhoriu – Gheorghe Baltag: *Sighisoara „Dealul Viilor”*. Monografie arheologică 1. Bistrița – Cluj-Napoca, 2006.
- ⁴⁸ Dragan Anđelić: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E–75 (Beograd-Subotica)./Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway (Beograd-Subotica). *Grada za istraživanje spomenika kulture Vojvodine* 17 (1994) 115–131.; Vojislav Djordjević – Jelena Djordjević – Dejan Radičević: New medieval archaeological researches in the region of Pančevo. *Banatica* 17 (2005) 261–273.; Frank Falkenstein: Die Siedlungsgeschichte des Titeler Plateaus II. In: *Feudvar. Ausgrabungen und Forschungen in einer Mikroregion am Zusammenfluß von Donau und Theiß*. Hrsg. Bernhard Hänsel – Predrag Medović. Kiel, 1998. (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 14) 99–102.; Uő: Steppenkulturen und Epochengrenzen am Beispiel einer Siedlungskammer am Donau-Theiß-Zusammenfluß, Jugoslawien. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft* 129 (1999) 107–124.; Milica Janković: Slovensko naselje kod Zemuna./Slav Settlement near Zemun. *Rad Muzeja Vojvodine* 37–38 (1995/1996) 123–137.; Nebojša Stanojević: *Srednjovekovna seoska naselja od V do XV veka u Vojvodini*. Novi Sad, 1996.; Stanko Trifunović: Arheološka istraživanja slovenskih naselja u severnoj Bačkoj i severnom Banatu. *Rad Muzeja Vojvodine* 39 (1997) 113–135. stb.
- ⁴⁹ Nemzetközi szinten sajnos még nem kellőképpen ismert, hogy milyen mértékű fejlődés zajlott le Horvátország északi részén a kora középkori településrégészet vonatkozásában, az utóbbi néhány évtizedben. A szakirodalmi tájékozódást az alábbi két összefoglalás segítheti: Tajana Sekelj Ivančan: *Early medieval pottery in Northern Croatia. Typological and chronological pottery analysis as an indicator of the settlement of the territory*. Oxford, 2001.; Uő: *Podravina u ranom srednjem vijeku. Rezultati arheoloških istraživanja ranosrednjovekovnih nalazišta u Torčecu*. Zagreb, 2010. A horvátországi mentőásatások módszertanának, egyes ilyen munkálatok eredményeinek ismertetésére lásd Luka Bekić: *Zaštitna arheologija u okolici Varaždina. Arheološka istraživanja na autocesti Zagre-Goričan*. Zagreb, 2006.
- ⁵⁰ Dašenka Cipot: Zgodnjosredoveške jami iz Popave I. pri Lipovcih. In: *Srednji Vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino./Mittelalter. Archäologische Forschungen zwischen der Adria und der Panonischen Tiefebene*. Uredil Guštin Mitja. Ljubljana, 2008. 59–63.; Branko Kerman: Srednjeveška lončenina z najdišča Gornje njive 2 pri Lendavi. In: *Srednji Vek*, 79–88.; Novšak: Zgodnjosrednjeveške najdbe sa najdišča, 27–32. stb.
- ⁵¹ Hajnalka Herold: *Die awarische Siedlung von Zillingtal*. Mainz, 2010. 207–234. (Monographien des RGZM 80/2) 207–234.; Uő: Die Awarenzeit in Burgenland, 134–157.; Uő: Insight into the chronology and economy of the Avar Khaganate and the post-Avar Period: pottery production and use from the 6th to the 10th century AD. *Acta Archaeologica Carpathica* 49 (2014) 207–229.; Peter Stadler – Hajnalka Herold: Drei awarenzeitliche Brunnen und sonstige Siedlungsgruben von Brunn am Gebirge (Flur Wolfholz, Bezirk Mödling, NÖ) und die Fundkeramik. In: *Antaeus* 26, 179–198.

alföld északi részére, azaz Délnyugat-Szlovákiára korlátozott, szűk keretből, és Kárpát-medencei távlatokban művelhető tudományággá válhasson. A változást két térkép igen jól szemlélteti. Az első, a Szentpéteri József által szerkesztett lelőhelykataszter mellékleteként jelent meg 2001-ben, és még nem tükrözhetette a nagy felületre kiterjedő mentőátasítások miatti változást.⁵² A másik térkép Martin Odler egy 2012-es tanulmányának melléklete, és – minden hiányossága ellenére is – pontosan jelzi azt, hogy az avar kori településrégészet jelenleg már Kárpát-medencei távlatú kutatási terület.⁵³

Egy további öröndetes fejlemény, hogy a feltárások nagyságrendje miatt igen sok lelőhely esetében tovább lehetett lépni az egy-egy települési objektumra koncentráció elemzési módon a települések egészére kiterjedő vizsgálatok irányába. E tény pozitív mi voltának a mértékét egész egyszerűen nem lehet túlhangsúlyozni. Miközben arról sem szabad megfeledkezni, hogy elég gyakran így sem lehetett egy-egy adott avar kori települést teljes terjedelmében feltárni – annak következtében, hogy a beruházás szempontjai szerint kijelölt feltárandó terület az esetek egy nem csekély hányadában éppen csak érintette az adott földterület egy másik részén elterülő avar kori település szélét.⁵⁴ Így sajnos a nagyberuházásokhoz kapcsolódó mentőátasítások jelentős száma ellenére sem lehet kétséges az, hogy az avar kori településrégészetnek a legbiztosabb pontja továbbra is az egyes objektumok alaprajzi és rendeltetés szerinti értelmezése.

Az egyes objektumokat elemző szakirodalom rövid áttekintését két megjegyzéssel érdemes bevezetni. Első helyen arra kell utalni, hogy a település e része (is) egy értelmező alapállást követ. Azaz, a telepjelenségeket feldolgozó régész igyekszik egy-egy adott objektum egykori rendeltetését minél hamarabb, lehetőség szerint még a feltárás első fázisában meghatározni, a későbbiekben pedig ezen értelmezési keret egyes kérdéseire az adott objektum esetében megtalálni a válaszokat. Második megjegyzésünk pedig az, hogy az elődök, így Méri István munkásságának,⁵⁵ illetve Bóna István 1973-as monográfiájának⁵⁶ tartós értékét jelzi, hogy az utóbbi évtizedekben, az avar kor vonatkozásában is csak alig néhány ponton sikerült bővíteni a települési objektumok spektrumát, a többhektáros kiterjedésű ásatásokon százas nagyságrendben feltárt jelenségek ellenére is.

Az egyes lakóegységeket elemző szakirodalmat nemcsak a téma fontossága, hanem az ilyen tárgyú megnyilatkozások igen nagy száma miatt (is) kellett az egyes objektumtípusok élére tenni. A szakirodalom áttekintése egyértelműen arra utal, hogy az avar kor

⁵² József Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. I–II. Bp., 2002. (Varia Archaeologica Hungarica 13/1–2) 2. térkép.

⁵³ Odler: *Avarské sídliská*, 2. ábra.

⁵⁴ A lelőhely ilyen mikrotopográfiai elhelyezkedésének mintapéldája a tiszabura-bónisháti teleprészlet: Kondé Zsófia: Egy kút élete – Avar kori településrészlet Tiszabura-Bónishát lelőhelyről. In: *Beatus homo qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk. Csécs Teréz – Takács Miklós. Győr, 2016. 337–351.

⁵⁵ Méri István: Beszámoló a Tiszalök-rázompusztai és Túrkeve-mórici ásatások eredményeiről I. *Archaeologiai Értesítő* 79 (1952) 49–67.; Uő: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 211–218.; Uő: *Árpád-kori népi építészetünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Bp., 1964. (Régészeti Füzetek Ser. 2/12.)

⁵⁶ Bóna: *VII. századi avar települések*.

vonatkozásában is a veremház⁵⁷ a legmagasabb számarányban regisztrálható lakóegység. *Nota bene* ez jellemző az Avar Kaganátus összes, tehát a belső, síksági részeire is. Ennek következtében téves e háztípust megkísérelni kiragadni az avar kor anyagi kultúrájának a halmazából, és – adott esetekben akár további indoklás nélkül is – egyik vagy másik alávetett népeség sajátjaként értelmezni.⁵⁸ Az avar kori veremházak többsége a sekély gödrű, szögletes, tehát négyzet vagy téglalap alaprajzú típusba tartozik. Az egyik sarkában elhelyezkedő tüzelőberendezése kőkemence, a tetőszerkezet alátámasztására – az esetek elég nagy hányadában – két oszlop szolgált.⁵⁹ Az előzőekben felsorolt összes jellemző esetében szép számban kínálkoznak kivételek. Nemcsak sekély gödrű ovális vagy kerekded,⁶⁰ sőt adott esetben akár amorf alaprajzú⁶¹ lakóegység-maradványokról lelhetők fel a szakirodalomban adatok, hanem a mély gödrű, négyzet vagy téglalap alaprajzú⁶² házobjektumokról, sőt egysejtű boronaházakról⁶³ is. A tüzelőberendezések esetében, a kőkemencék dominanciája⁶⁴ mellett könnyen gyűjthetők példák agyagkemencére,⁶⁵ vagy – másik vég-

- 57 Az utóbbi években megjelent dolgozatok egy részében megfigyelhető egy olyan terminológia használata, amely a „veremházat” mint fogalmat kerüli. (Egy-egy, kiragadott példát lásd Kondé Zsófia: Avar kori földbe mélyített és földfelszíni épületek Rákóczi-falva – Bagi-földek lelőhelyen. *Archaeologiai Értesítő* 140 [2015] 71–92.; Balogh Csilla: *Egy falu a sötét időkben. Avar kori település a Felgyő-Kettőshalmi-dűlőben*. Bp., 2018. 14–19.) Mivel ezt az óvatosságot nem osztjuk, az alábbiakban használni fogjuk ezen, a népi építészet fogalomtárából a településrészletbe átkerült szakszót. Eljárásunk mellett szólhat az is, hogy a „veremház” megfelelő (így a német Grubenhäuser) a nemzetközi kutatási terminológia szerves részei. Lásd pl. Peter Šalkovský: Frühmittelalterliche Grubenhäuser. Probleme der Terminologie Typologie und Rekonstruktion. *Archaeologia Adriatica* 3 (2009) 273–292.
- 58 E módszer alkalmazásának klasszikus példája – amint erre fentebb is utaltam – Peter Donat összefoglalása, amelyben a dunaújváros-öreghegyi telepfeltárást oly módon szerepelteti a kora középkori szláv emléksanyag elterjedését bemutató térképein, hogy akár egy szóval is igyekezne cáfolni a Bóna István által kidolgozott avar attribúció érveit: Peter Donat: Bemerkungen zur Entwicklung des slawischen Hausbaues im Mittleren und südlichen Europa. *Balcanoslavica* 4 (1976) 113–125., különösen 144., ill. 4. ábra.; Uő: *Haus, Hof und Dorf*, 57–62.
- 59 A régebbi szakirodalomból lásd pl. Bóna: *VII. századi avar települések*, 67.; Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.; Uő: Az avar ház, 2. ábra, B-2 típus. Az utóbbi évek szakirodalmában ezen alátámasztási rendszert elemzi: Hajnal Zsuzsa: Házak a Kölked-feketekapui avar telepen. *Archaeologiai Értesítő* 134 (2009) 5. kép (2a, 2b típus); Bajkai Rozália: Egy késő avar kori település kutatási lehetőségei az Alföld északi peremén, Hajdújárás-Mácsi-dűlő. In: *Sötét idők rejtélyei*, 2. ábra. 1. típus; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép (4a, 4b típus).
- 60 Lásd pl. a kompolt-kistéri 6-os, illetve 34-es objektumot. Vaday Andrea: Kutak Kompolt, Kistéri-tanya lelőhelyen. *Agria* 35 (1999) 2., 12. ábra.
- 61 Bajkai Rozália: Késő avar kori település Hajdúnánás határában. In: *A Déri Múzeum Évkönyve*. 2014. Szerk. Angi János – Lakner Lajos. Debrecen, 2014. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 85) 8–9., 3. ábra, alsó sor.
- 62 Jozef Zábajník – Gabriel Fusek: Obydlie na sídlisku z obdobia avarského kaganátu v Nových Zámkoch. *Študijne zvesti* 53 (2013) 5–21.
- 63 Gergely Katalin: Avar kor végi boronaház Nagyálló-Harangod lelőhelyen. In: *Altum Castrum* 9, 349–380.
- 64 Lásd pl. a dunaújváros-öreghegyi 15. objektumot. Bóna: *VII. századi avar települések*, 23., vagy a lébénykaszás-dombi 373-as objektumot; Takács Miklós: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum. In: *Zgodnji Slovani*, 3. tábla 6.
- 65 Lásd pl. a hajdúnánás-fekete-halmi 42/68-as, 35/96, 40/97. obj. kemencéjét. Bajkai Rozália: Késő avar kori település Hajdúnánás határában. II. Hajdúnánás, Fekete-halom (M3-41). In: *A Déri Múzeum Évkönyve*. 2015. Szerk. Angi János – Lakner Lajos. Debrecen, 2015. (A Debreceni Déri Múzeum kiadványai 86) 7–61. 3., 4–6. kép, vagy a Rákóczi-falva-Bagi földkei 8A lh 41., illetve a 8. lh. 59. épületét. Kondé: Avar kori földbe mélyített, 5. kép. 1., 4.

letként – kis méretű tüzelőgödörkre⁶⁶ is. Sőt egyes lelőhelyeken különböző arányokban kibontásra kerültek tüzelőberendezés nélküli épületek is, ez esetben a lakófunkció megléte sem tűnik teljesen bizonyosnak.⁶⁷ Az alátámasztásra szolgáló oszlopok helye is igen csak variábilis. Egyes esetekben teljesen hiányozhatnak is,⁶⁸ máskor viszont a 4, 6, 8, 10, sőt még ennél is több oszlophely bonyolult mértani alakzatokat is kirajzolhat,⁶⁹ esetenként többféle tetőszerkezet rekonstrukcióját is lehetővé téve. Az ilyen, mondhatni sok oszlophelyes veremház-maradványok esetében teljesen jogos oly módon gondolkodni, hogy rekonstrukciójukhoz felmenő falakkal is számolunk.⁷⁰ Egy további, nehéz problémát jelentenek az aszimmetrikus elrendezésű oszlophelyekkel rendelkező házgödörök.⁷¹ Ilyenkor ugyanis külön-külön érdemes megvizsgálni azt, vajon a feltárt oszlophelyek száma és leosztása megegyezik-e az egykori oszlopok számával, vagy esetleg olyan oszlop létezése is felvethető, amelynek gödre csak minimális mértékben nyúlt a padlószint alá.⁷²

Úgy vélem, nemcsak a nagyfokú variabilitásra utaló nyomok regisztrálása kell, hogy foglalkoztassa a korszak településrégészetét, hanem a lakás céljára használt egyéb objektumok nyomainak a felismerése és elemzése is. Az avar kor az ilyen objektumok tekintetében az egyik nézőpontból még akár kedvezőnek is minősíthető helyzetben van, annak következtében, hogy a nagy alapterületű, rendszerint többszattatú, talajba alig mélyedő padlójú, boronaszerkezetű, gerendavázaz vagy sövényfalú épületek nyomainak felismerése már több lelőhelyen is megtörtént.⁷³ Jóval kedvezőtlenebb a helyzet a sátrazás tekintetében, annak ellenére, hogy joggal feltételezhető, a jurt/jurta szervesen hozzá kellett tartozzon az avar kori települések képeéhez. E ponton nem kerülhetjük meg a felszíni vagy a subhumusz szintje alá csak minimális mértékben mélyedő objektumok problematikáját. Az avar kori telepek esetében joggal feltételezhetjük olyan lakóegységek meglétét, amelyek régészetileg alig foghatóak meg, különösen akkor, ha a lelőhelyen gépi eszközökkel folyt a humuszelhordás. Az eljövendő évtizedek tervásatásainak egyik fontos kérdése lehet tehát az, rejt-e az egyes avar kori települési helyek subhumusza olyan adatokat, amelyek egyfelől a földfelszíni épületek, másfelől pedig a sátrazás létezését támasztják alá.

⁶⁶ Lásd pl. a szolnok-zagyvaparti A rész 5. felület házát, vagy az A rész II. felület házát. Madaras: Az avar ház, 9. 27. ábra. Továbbá lásd az Eperjes-Csikós táblai 1. házat. Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung*, III. tábla.

⁶⁷ Az utóbbi évek szakirodalmából lásd Bajkai: Késő avar kori település, II. 8–10., 4. ábra, középső sor; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 73., 75.

⁶⁸ Lásd pl. Madaras: Az avar ház, 2. ábra. B-1 típus, 6–9. ábra; Vaday Andrea: Az avar kori telep értékelése. In: *Kompolt-Kistér: Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán*. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó J. József. Eger, 1999. (Heves Megyei Régészeti Közlemények) 233–253.; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 78–79.

⁶⁹ Madaras: Az avar ház, 2. ábra. B-4, B-5 típus, 22. ábra. Ugyanezt hangsúlyozta az utóbbi évek szakirodalmában Hajnal: Házak, 5. kép; Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. ábra; uő: Késő avar kori település, II. 4. ábra, felső sor, balról a negyedik alaprajz; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép.

⁷⁰ Elsőként vetette fel ezt Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.

⁷¹ Ilyenekre utal Hajnal: Házak, 5. kép; Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. ábra; uő: Késő avar kori település, II. 4. ábra, felső sor; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 2. kép.

⁷² E problémával a Lébény-kaszás-dombi 373-as objektum értelmezése során kellett magunknak is megküzdniünk: Takács: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 3. tábla 6.

⁷³ Madaras: Az avar kori településkutatás, 39–40.; Uő: Az avar falu, 270–371.; Hajnal: Házak, 92–95.; Kondé: Avar kori földbe mélyített, 81–84., 3. kép; Gergely: Avar kor végi, 349–380. stb.

A kezdetek ez esetben is biztatóak: Sz. Garam Éva már az 1970-es években is folytatott telepfeltárást egy olyan tiszafüredi helyszínen, ahol szép számban került napvilágra 8–9. századi kerámia, anélkül, hogy földbe ázott települési objektumokat meg lehetett volna figyelni.⁷⁴ E ponton kell továbbá emlékeztetni arra is, hogy Mesterházy Károly és Horváth Lajos Veresegyház-Szentjakabon egy olyan, 8–9. századi település helyén ásatott, ahol veremházak nem kerültek napvilágra, a kerámiát nagy felszíni, szürke foltokból lehetett gyűjteni, továbbá egy gödörrendszert is sikerült dokumentálni.⁷⁵ Úgy vélem, az ilyen „veremházmentes” telepek további vizsgálata talán előrelépést hozhat az avar kori lakóházkutatás egyes, ma még csak homályosan körvonalazható elemeinek a vizsgálatában.

A fentiekben, csak vázlatosan áttekintett adatállomány alapján nyugodt szívvel kimondható tehát, hogy az avar korban sem létezett „uniformizált”, tehát egy-két változat ismertetésével leírható veremházstípus.⁷⁶ A változatosság tényét húzta alá az utóbbi évek szakirodalmában több telepelemzés. Az alábbiakban három példáról szólok kicsit részletesebben: Hajdúnánáson a tetőszerkezeteket alátámasztó oszloprende­zések számos válfaját sikerült pontosan leírni,⁷⁷ Rákóczifalván pedig a veremházak felmenő falait, földbe ázott padlójú boronaházak, sőt többszátú, föld felszíni házak egykori létét sikerült valószínűsíteni.⁷⁸ A rákóczifalvi házmaradványok tudománytörténeti jelentősége is vitán felüli. Az itt kibontott objektumok egy újabb példát hoztak az igencsak változatos házformák avar kori létezésére, amint ezt már a kölked–feketekapui telepásatás 2008-as feldolgozása is bizonyította.⁷⁹ Mind Rákóczifalva, mind pedig Kölked esetében a földfelszíni, többszátú házakra utaló maradványok kimutatása jelentette a legnagyobb meglepetést. Azon kérdésfelvetéssel megtoldva, hogy levezethetőek-e e házak az avar kor előtti germán települések ilyen épületeiből. A kérdésfelvetés jogosságát az is erősíti, hogy a közelmúltban sikerült egy ilyen, az avar honfoglalás előtti időkre keltezhető ház nyomát regisztrálni a Szatmár megyei Börvelyen [Berverni, Románia].

A sütés-főzésre szolgáló külső kemencék rendszeresen, de a telepjelenségek összességéhez képest igencsak eltérő számarányban szoktak feltűnni az avar kori telepek ásatásain.⁸⁰ Az ilyen, agyagból épített kemencéből és rendszerint ovális alakú előteréből álló objektumok elemzése folyt talán a leginkább a „hagyományos”, tehát a Méri István által még az 1960-as évek elején lefektetett keretek között. Még így is fellelhetők azonban újdonságok a szakirodalomban. Kezdjük talán egy aprónak tűnő, de lényeges megfigyeléssel.

⁷⁴ Sz. Garam Éva: VIII–IX. századi telepnyomok Tiszafüred határában. *Communications Archaeologicae Hungariae* (1981) 137–147., különösen 137.

⁷⁵ Mesterházy Károly – Horváth Lajos: Településtörténeti kutatások Veresegyháza határában. *Archaeologiai Értesítő* 110 (1983) 121.

⁷⁶ Miklós Takács: Hausbau in Ungarn vom 2. bis 13. Jahrhundert n. Ch. Ein Zeitalter der unifizierten Grubenhäusern? In: *The Rural House from the Migration Period to the Oldest Still Standing Buildings*. Ed. Jan Klapšte. Praha, 2002. (Ruralia 4) 273–280.

⁷⁷ Bajkai: Egy késő avar kori település, 15–18. 2. ábra.

⁷⁸ Kondé Zsófia: Avar kori földbe mélyített és földfelszíni, 71–92.; Uő: Avar kori földbe mélyített, 235.

⁷⁹ Hajnal: Adatok, 267–293.

⁸⁰ Az utóbbi évek szakirodalmából lásd Tomka: Kleine Öfen, 419–426.; Bajkai: Késő avar kori, 35.; Balogh: *Egy falu a sötét időkből*, 20.

Tomka Péternek sikerült a külső kemencék egy új, felül nyitott boltozattal rendelkező típusát kimutatnia, a csorna-mocsári-dűlői lelőhelyen.⁸¹ Tomka Péter meglátása szerint a boltozat hiányzó szakasza arra szolgált, hogy sütéskor a nyílás fölé helyezték a nagy méretű, lapos cseréptepsiket. (A csornai mentőásatás során ezek töredékei is nagy számban kerültek elő.) A vízszintes aljú külső kemencék részletkérdéseinek taglalásán túl a korszak telep kutatásának egy további, megoldandó kérdése az, milyen mértékben volt jelen az avar kor falusi településeinek a lejtős aljú, füstölőkemencének vagy aknakemencének nevezett kemenceváltozat.

A lakóobjektumok, illetve külső kemencék maradványait tagláló szakirodalom rövidre szabott áttekintése után a vízszerezés objektumtípusáról, a kútról kell szólnunk néhány szót. Megállapítható, hogy az avar kori telepek lakói ismerték az eurázsiai távlatban a bronzkorig visszavezethető kútépítési eljárásokat.⁸² Sőt a kútfalak megerősítésének, illetve kitámasztásának az avar korban használatos módszerei sem térnek el a bronzkori vagy Árpád-kori példákétól.⁸³ Kötöttebb altalaj esetén csak valamilyen viszonylag vékony anyaggal (talán gyékénnyel, esetleg rőzsével) borították egy-egy, kerek gödörként lemélyülő kút falait.⁸⁴ Porózusabb altalaj esetén a nagyobb alapterületű kútgödör közepébe az avar korban is négyzet alaprajzú gerendavázlat volt szokás építeni, a sarkokat négy cölöppel is megtámasztva.⁸⁵ Sőt egyetlen példa arra is van (Lébény-Kaszás-dombról), hogy az ilyen gerendavázis kút szerkezeti hibáit száraz alapozású kőlapokkal javították ki.⁸⁶

A szakma az MTA Régészeti Intézet által 1998-ban megrendezett konferencia egyes előadásai, így elsősorban Vaday Andrea áttekintése és Tomka Péter kistalpai összefoglalója alapján ismerte fel a kutak jelentőségét.⁸⁷ Olyannyira, hogy az utóbbi évek megelőző feltárásainak a kora középkori kutak kibontása egy sok technikai előkészületet igénylő, de már szinte rutinszerűen végrehajtandó munkafeladattá vált, lett légyen szó a nagykunsági víztározóról, az M35-ös vagy az M6-os autópálya nyomvonaláról.⁸⁸ Az avar kori kutak elemzése nemcsak a gazdasági és a természettudományos vizsgálatokra különösen alkalmas lelet-

⁸¹ Tomka: Kleine Öfen, 419–426., különösen 2–3. ábra.

⁸² Andrea Vaday: Wells excavated in the Carpathian basin during a decade. In: *Antaeus* 26, 25–68.

⁸³ A lébényi mentőásatások során erről személyesen is volt alkalmunk meggyőződni. T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 98–100., 107–108.

⁸⁴ Ilyenre utalhat a lelőhely 236-os víznyerőjének falain megfigyelt vastag faszenes réteg. Váradi: Előzetes jelentés, 127., 131. A lébényi-kaszás-dombi 928-as kútjában lelt faszenes betöltési rétegre lásd T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 13. ábra.

⁸⁵ Péter Tomka: Die awarischen Brunnen in der Kleinen Tiefebene. In: *Antaeus* 26, 7. ábra; T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 102.; Bajkai: Késő avar kori település, II. 11–12.

⁸⁶ T. Németh–Takács: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen, 102.

⁸⁷ Vaday: Kutak, 93–135.; Uő: Wells excavated, 25–68.; Tomka: Die awarischen Brunnen, 159–177.

⁸⁸ A legújabb avar kori kútfeltárások még jórészt közöletlenek. Az internetről az alábbi avar kútfeltárásokról gyűjthetők adatok: Hajdúböszörmény–Hajdúböszörmény–Három halmi iskola (M35/13–14. lh.): N. n.: Megelőző feltárások az M35-ös autópálya nyomvonalán 2003 és 2006 között. (<http://regeszet.elte.hu/m35>. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.); Tiszabura-Bónishát 05. lelőhely: N. n.: Az ELTE Régészettudományi Intézetének feltárásai a tervezett nagykunsági víztározó területén. (<http://regeszet.elte.hu/nagykunsag>. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.) Daruszentmiklósról lásd Schilling László: Hang a kútból. (http://sirasok.blog.hu/2009/04/27/hang_a_kutbol. Legutóbbi megtekintés: 2014. november 5.)

anyag miatt bír fontossággal, hanem mert a vízellátás problematikája az avar kori települések esetében is alapfeladat kellett legyen. Így azt kiemelt szinten kell elemezni.

A viszonylag rövid kutatástörténettel rendelkező kútfeltárások mellett a közelmúltban adatolt másik, de már így is számos példával alátámasztott objektumtípus a sírgödör-szerű, tehát ovális, vagy lekerekített téglalap alakú, nagyjából két méter hosszúságú és nagyjából egy méter szélességű gödör, amelynek alját gyakran kiégették. Ezen objektumtípust Szőke Béla Miklós írta le elsőként, és határozta meg gödörölként 1992-ben, egy nagykanizsai ásátás elemzése során.⁸⁹ Második lépésként Tomka Péter tett közzé fontos megfigyeléseket a sopronkőhidai telepfeltárás alapján.⁹⁰ Az infrastrukturális nagyberuházásokhoz kapcsolódó leletmentések ezen objektumtípus ismeretét tanúsították más avar kori településeken is.⁹¹ A sírgödör-szerű objektumokat feltáró kutatók vagy valamilyen tároló funkciót szoktak feltételezni, vagy pedig műhelygödörként igyekeznek értelmezni az ilyen objektumokat. Az is felvethető, hogy az egyes, sírgödör-szerű objektumokat különböző módon is használhatták az avar korban.⁹² Településszerkezeti szempontból a sírgödör-szerű objektumokról csak annyi állapítható meg, hogy a telepfeltárások egy részénél elszórtan, más esetekben viszont egymás közelében, csak az adott település bizonyos részein lehetett őket fellelni.

A kemencéknél, kutaknál és a hossznegyszög alakú objektumoknál jóval nagyobb hatást kellett gyakoroljon az avar kori telepek szerkezetére egy további, bár csak a feltárások egy részén feltűnő objektumtípus, az árok. Az árok jelentőségére már Bóna István is felfigyelt 1973-as, az immár sokadszor idézett dunaújváros-öreghegyi monográfiájában.⁹³ Méri István érvelését követő okfejtése szerint az árok az avar kori településeken is elsősorban az egyes kisebb területi egységek (pl. családi lakóhelyek) területi lehatárolását szolgálták, de Bóna István már az állattartás szerepét is kiemelte az árok egy részének értelmezése során.

Az utóbbi két évtized nagy kiterjedésű mentőásatásai új lökést adtak az avar kori településeket tagoló árok elemzésének is, nota bene nemcsak a magyar, hanem legalább ennyire a szlovák régészetben is. Az utóbbi években közölt összesítő alaprajzok⁹⁴ alapján ma már bizonyos, hogy az avar kori telepfeltárások az árok vonatkozásában is több csoportra oszthatók. Az ásátások egy nem csekély hányadában nem sikerült árkot vagy annak részletét kibontani. E kategóriába tartoznak pl. a Békés megyei szórványtelepülések,⁹⁵

⁸⁹ Szőke Béla Miklós: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán. *Zalai múzeum* 4 (1992) 8. 20. ábra.

⁹⁰ Tomka Péter: A sopronkőhidai 9. századi település. *Arrabona* 36 (1998) 47–48.

⁹¹ Lásd pl. Striba: 9. századi település, 5. kép; Pap: Koraközépkori településrészlet, 4. kép. (18. obj.)

⁹² A „sírgödör-szerű” objektumok alapos feldolgozását Bajkai Rozália végzi, a közeljövőben beadandó doktori disszertációjában, a Kárpát-medence egész területére kiterjedő párhuzamok gyűjtése alapján.

⁹³ Bóna: *VII. századi avar települések*, 64. I–IV. térkép.

⁹⁴ Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. kép; uő: Avar kori településrészletek, 5. kép; Pap: Koraközépkori településrészlet, 2. kép; Takács–Vaday: Avar edénygyűjtés, 1. kép 3.; Gallina Zsolt – Varga Sándor: Avar kori településrészlet és temető Versend – Rasztina-dűlőn. Előzetes beszámoló az M60-as autópályán feltárt 94. lelőhelyről. In: *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*. 2011. Szerk. Anders Alexandra – Lőrinczy Gábor. Szeged, 2011. (*Studia Archaeologica* 12) 1. kép 2. stb.

⁹⁵ Jankovich B. Dénes – Szatmári Imre: *Régészeti kutatások az alföldi mikrorégió területén*. Bp., 2013. (*Varia Archaeologica Hungarica* 28) 633.

valamint Budapest-Budatétény-Növény utcai, Ciffer-páci,⁹⁶ a daruszentmiklósi,⁹⁷ hajdúnánás-mácsi-dűlői,⁹⁸ a kántorjánosi-homoki-dűlői,⁹⁹ a kemenespálfa-zsombékosi,¹⁰⁰ a kompolt-kistéri-tanyai,¹⁰¹ a Muraszombat/Murska Sobota-grofovskoi,¹⁰² vagy a segesvár-weingarteni.¹⁰³ lelőhely. Több további lelőhely esetében árkok részletei ugyan előkerültek, de a mentőásatás kiterjedése miatt ezek rendszerét nem lehetett értelmezni. E csoportba sorolható a régebben közölt leletanyagból a dunaújváros-öreghegyi,¹⁰⁴ valamint az eperjes-csikós-táblai¹⁰⁵ lelőhely, az újabban közzétett feltárások közül pedig a Bácsstopolya-Ozárrik szállási,¹⁰⁶ kevermes-bakófenéki,¹⁰⁷ vagy a fentebb már említett, csorna-mocsári-dűlői¹⁰⁸ lelőhely. Az avar kori telepfeltárások egy további, nem túl népes csoportjában az árkok olyannyira szórványosan tűnnek csak fel, hogy a telepszerkezetre – az összesítő alaprajzból kiolvasható módon – nem gyakoroltak hatást. Ennek példája a vát-telekes-dűlői¹⁰⁹ vagy a zorkóházi [Nedelica, Szlovénia]¹¹⁰ lelőhely. Ezzel szemben viszont olyan avar kori telepfeltárások soráról is jelent meg híradás vagy előzetes közlés, ahol az árkok a település belső rendjének a kialakítását lényegesen befolyásolták. Alig néhány olyan eset regisztrálható, ahol az árkok az adott település egyes részeit választották el. Az árkok ilyen felhasználásának egyik legszebb és talán legkülönösebb példáját a révkomárom-hajógyári telepfeltáráson tudta megfigyelni Trugly Sándor.¹¹¹ A két, nagyjából derékszöget bezáró árok itt a települést választotta el a temető területétől. Az avar kori településeken regisztrált árkok többsége nem ilyen hosszsan futó, településrészek elválasztására szolgáló objektum volt, hanem téglalap alaprajzú területeket zártak körbe. Bár akad egy-két olyan is, amely ovális, illetve négyzet alaprajzú területet kerített be. Ilyen árkokat sikerült fel-

⁹⁶ Martin Odler: Včasnostredoveké sídlisko Cífer-Pác - Early Mediaeval Settlement Cífer-Pác. *Študijne zvesti* 50 (2011) 36. ábra, 96. lj.

⁹⁷ Kemsei Dóra: Avar településrészlet Daruszentmiklóson, M6 autópálya. In: *Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. Tájékoztató a K. Ö. Sz. 2008. évi tevékenységéről*. Szerk. Csornai Boldizsár – Siklódi Csilla. Bp., 2009. 15.

⁹⁸ Bajkai: Egy késő avar kori település, 2. kép.

⁹⁹ Uő: Avar kori településrészletek, 5. kép.

¹⁰⁰ Pap: Koraközépkori településrészlet, 2. kép.

¹⁰¹ Takács-Vaday: Avar edényégető, 1. kép 3.

¹⁰² Novšak: Zgodnjosnosrednjeveške najdbe sa najdišča, 1. ábra.

¹⁰³ Radu Harhoriu – Gheorghe Baltag: *Sighișoara „Dealul Viilor”*. *Monografie arheologică*. Bistrița – Cluj-Napoca. 2006.

¹⁰⁴ Bóna: *VII. századi avar települések*, 64. I–III. térkép.

¹⁰⁵ Bálint: *Die spätawarenzeitliche Siedlung*, 27 – 31.

¹⁰⁶ Dragan Anđelić: Dva srednjovekovna naselja otkrivena prilikom izgradnje autoputa E-75 (Beograd-Subotica)./Two medieval settlements discovered during the building up of the E 75 highway (Beograd-Subotica). *Grada za istraživanje spomenika kulture Vojvodine 17* (1994) III–IV. tábla.

¹⁰⁷ Medgyesi Péter: Késő avar kori kemence Kevermes-Bakófenéken. In: *Somogyi Múzeumok Közleményei*. 11. Szerk. Költő László. Kaposvár, 1995. 145–164. I. tábla.

¹⁰⁸ Tomka: *Kleine Öfen*, 2. ábra.

¹⁰⁹ Skriba: 9. századi település, 2. kép.

¹¹⁰ Evgen Lazar: Nedelica – zgodnosrednjeveško selišče. In: *Srednji Vek*, 76. 1. kép.

¹¹¹ Trugly: A komáromi avar telep, 21. kép.

tárni a Budatétény-Növény utcai lelőhelyen,¹¹² Debrecen-Bellegelő, Bordás-tanyán,¹¹³ Lébény-Kaszás-dombon,¹¹⁴ Pócspetri-Nyírjes-Felső-Erdőszélen,¹¹⁵ Véménden,¹¹⁶ valamint Délnyugat-Szlovákiában a Bajcs-Csatornák köze¹¹⁷ [Bajč-Medzi kanálmí, Szlovákia] nevű lelőhelyen, és talán még egy további, tisztázatlan kronológiájú lelőhely¹¹⁸ avar kori részében is. A lelőhelyek egy további csoportjába az örménykúti ásatás sorolható, ahol az árkok egy része bizonyosan kerek alaprajzú felületeket kerített, sikerült azonban kibontani olyan árokrezsleteket is, amelyek joggal sejthetően a települést tagolták kisebb egységekre.¹¹⁹ Továbbá: az árkok jelentőségének felismerése oly mértékig áthatotta az avar kor településtudományát az utóbbi években, hogy még az ásatásokat hírlapszerű stílusban megírt, internetes ismertetőkből is rendszeresen szerepel ezen objektumtípus,¹²⁰ természetesen egy-egy ház, külső kemence vagy kút fotója mellett.

Az árkok által körbezárt területeket nagyságuk alapján a kutatók egy jelentős része állattartó helyként, karámként értelmezi. Vezető szerepet játszott a karámként értelmezés elterjesztésében a szlovák kutatás egyik vezető egyénisége, Matej Ruttkay, aki összefoglaló tanulmányt is írt ezen objektumtípusról.¹²¹ Értelmezése csak az egyik, igaz, nagy valószínűséggel felvethető lehetőség, sajnos – a gépi humuszeltávolítás miatt – azonban egyetlen mentőásatáson sem lehetett talajmintát venni a foszfáttartalom arányának megállapítása érdekében. Így érdemes lesz átfogó módon is megvizsgálni azt, vajon ezen árkok – vagy legalábbis egy részük – értelmezhető-e belső lehatárolásként, azaz a rendezett településkép irányába tett első lépésnek.

Ruttkay értelmezése minden kétségen felül az avar kori települések állattartó jellegét emeli ki, ami egy egyszerűsítő gondolatmenetben e települések „avar” jellegének az alátámasztásaként is értelmezhető. Egy-egy szerencsés lelet azonban pontosan rávilágít e gondolatmenet gyengéjére. Így a téglalap alakú árok köré szerveződő, lébény-kaszás-dombi

¹¹² Szilas Gábor – M. Virág Zsuzsanna – Beszédes József: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limes-út részlete az M0 autópályán Budatétény-Növény utcai csomópontjának feltárásán. *Aquincumi füzetek* 17 (2011) 101–104.

¹¹³ A feltárás előzetes közlése a feltárt árkoknak csak egy részét mutatja be összesítő térképen: Barbara Kolozsi – László Szabó: An avar settlement on the periphery of Hortobágy. In: *Environmental Historical Studies from the Late Tertiary and Quaternary of Hungary*. Ed. László Hum – Sándor Gulyás – Pál Sümegei. Szeged, 2005. 175–176., 1. tábla. A feltárás teljes feldolgozását Bajkai Rozália végzi doktori disszertációjában.

¹¹⁴ Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen, 378. Számozatlan ábra.

¹¹⁵ Bajkai: Avar kori településrészek, VIII. tábla.

¹¹⁶ Kárpáti Zoltán – Gutay Mónika: Véménd, Forrás-dűlő, M6 autópálya. In: *Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. Tájékoztató a K. Ö. Sz. 2008. évi tevékenységéről*. Szerk. Csornai Boldizsár – Siklódi Csilla. Bp., 2009. 20.

¹¹⁷ Matej Ruttkay: Mittelalterliche Siedlung und Gräberfeld in Bajč-Medzi kanálmí. *Slovenská archeológia* 50 (2002) 50. ábra.

¹¹⁸ A doboz-hajdúirtási lelőhely árokrendszere is esetleg alkalmassá válhat majd az avar kori árokrendszerek problematikájának a vizsgálatára, természetesen csak és kizárólag az adott lelőhely periodizációjának és keltezésének az újrvizsgálása után. E lelőhelyről lásd Kovalovszki: Előzetes jelentés, 204–222.

¹¹⁹ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 2. alaprajz.

¹²⁰ Egyetlen kiragadott példaként lásd Beszédes József – M. Virág Zsuzsanna – Szilas Gábor: Hétezer éves település, római kori út és avar házak feltárása Dél-Budán. (<http://regeszt-dev.udstudio.com/cikk.php?cikkid=136>. Legutóbbi megtekintés: 2014. október 17.)

¹²¹ Matej Ruttkay: *Žlaby na stredovekých sídliskách juhozápadného*. *Slovenska Archaeologia historica* 18 (1993) 277–288.

település¹²² esetében igenis rendelkezünk olyan lelettel, amely a lakók növénytermesztését is tanúsítja: egy majdnem ép vassarlóval a 463-as objektum betöltéséből.¹²³

Az előzőekben idézett példák mellett az árok mint objektumtípus jelentőségének felismerését jelzi egy sajátos, jórészt megalapozatlan következtetései ellenére is egy fontos tanulságot hordozó településrekonstrukció. Készítője, Szabó Géza alaposan túlértelmezte a csekély objektummaradványokat. Szedres-Apáti-pusztán egy olyan árokrendszer apró részleteit sikerült kibontani,¹²⁴ amelyet a feltáró egy több száz méter kiterjedésű, ovális, nemcsak magát az állattartó helyet, hanem a hozzá tartozó falut is körbekerítő karám részeként értelmezett.¹²⁵ E rekonstrukció – ha megbízhatónak lenne tekinthető – új irányt szabhatna az avar kori településtörténet kutatásának. Sajnos azonban éppen a megbízhatóság a gyenge pontja a képben is vázolt struktúrának, annak következtében, hogy az M6-os autópályát megelőző mentőátásat során a feltételezett óriáskarámnak csak egy viszonylag kis részén folyt feltárómunka.¹²⁶

E rekonstrukció mégsem tekinthető teljesen feleslegesnek, hiszen ráirányította a figyelmet arra, hogy az avar kori (és tegyük hozzá azonnal: úgyszintén az Árpád-kori) árkok értelmezése esetében egy olyan nagyságrenddel is érdemes számolni, amely mintegy meghaladja az egyes települési objektumok, objektumcsoportok szintjét, és az egész településekben való gondolkodás nagyságrendjét vetíti fel. E nézőpont jelentőségét a Kecskemét határában, a Mercedes-gyár területén végzett mentőmunka húzta alá, sajátos módon két alkalommal is. Először 2009–2010-ben, amikor az épülő autógyár komplexumának első ütemét megelőző mentőmunkálatok során egy sajátos Árpád-kori településkomplexumot sikerült dokumentálni. Az előzetes beszámoló alapján egy olyan település csoportról van szó, ahol tíz, kis kiterjedésű, talán leginkább csoportos szórványnak minősíthető, kései Árpád-kori települést (vagy településrészt?) egyetlen közös nagy árok vesz körül. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy a Szedres-Apáti-pusztai árokrekonstrukció elkészítésébe talán e sajátos településkomplexum létezésének a híre is belejátszhatott.) Másodszor 2017–2018-ban hívta fel magára a régészettársadalom figyelmét a kecskeméti Mercedes-gyár alatti lelőhelykomplexum. Ekkor, a gyártelep kiépítésének második üteme előtt, több mint 150 hektárnyi kiterjedésű területen az avar kori árkok sokasága került napvilágra. Ezen árkok, a feltárómunkáról szóló előzetes beszámolót tartó Wilhelm Gábor szerint, mind számuk, mind pedig egy részüknek az átlagosnál jóval

¹²² Miklós Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen von Lébény. In: *Reitervölker aus dem Osten. Hunnen Awaren. Burgenländische Landesausstellung 1996*. Hrsg. Falko Daim. Eisenstadt, 1996. 378. Számozatlan ábra.

¹²³ Vassarló: viszonylag hosszú nyéltüskéjű, ívelt testű példány, az ívelt vágófelület belső oldala fogazott. Állapota: ép, állaga: restaurált. Őrzési hely: Hanság Múzeum, Mosonmagyaróvár. Közlését lásd Takács Miklós: A lébényi kora középkori lelőhelyek értékelésének időrendi és területi vonatkozásai. In: *Az átalakulás évszázada. Települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein, 7–11. sz. Egy településrégészeti kutatási program tanulságai*. Szerk. Takács Miklós. [Előkészületben.] Hálás köszönettel tartozom Dr. Müller Róbertnek, aki szakértő szemmel megvizsgálta e leletet, és igazolta az adott sarlóforma meglétét az avar kor anyagi kultúrájában.

¹²⁴ Szabó Géza: Rejtélyes körárkok. Adatok az avar kori településszerkezethez. In: *Sötét idők rejtélyei*, 7. ábra.

¹²⁵ Uo. 9. ábra.

¹²⁶ Uo. 7. ábra.

nagyobb szélessége miatt olyan értelmezések lehetőségeit vetik fel, amelyek jelentősen meghaladják a falusias telepek szintjét. Konkrétabb elképzelések megfogalmazása előtt azonban mindenképp érdemes megvárni pontos közlésük megjelenését.

Az előzőekben, az árkok bemutatása során, már az avar kori települések szerkezetére is tettem néhány utalást. Mindenképpen érdemes e kérdéskört összefoglaló szinten is áttekinteni. Ennek élén sajnos azt kell kiemelnem, hogy a jelenleg közölt és időrendileg értelmezhető telepfeltárás-összesítőik alapján még nem rendelkezünk kellő mennyiségű adattal az adott problematika átfogó szintű elemzéséhez. Pedig már a dunaújvárosi, tehát az első monografikus szinten közölt, avar kori telepfeltárás feldolgozója, Bóna István is azt emelte ki, hogy a teplszerkezet megismerése az avar megtelepedés folyamatának pontosabb megismeréséhez is nyújthat lényeges adalékokat. Így jelenleg még csak néhány alapvető megállapítás fogalmazható meg.

Első helyen az, hogy az avar korban igenis számolni kell falusias településekkel az avar szállásterület belső, síksági részein is. (E tény a településrégészek számára magától értetődőnek tűnhet, mégsem felesleges itt ismételt megfogalmazni.) Második helyen arra érdemes utalni, hogy az avar falusias telepfeltárásokon számos példát találni részben vagy egészben egymásra ázott telepjelenségekre, ami egy-egy települési hely hosszabb időn át tartó, vagy esetleg ismételt használatát jelzi.¹²⁷ Miközben, szintén a kései avar korban olyan települési helyek is léteztek, ahol a régészeti leletek egy viszonylag rövid ideig tartó megtelepedésre utalnak.¹²⁸ Harmadik helyen pedig azt kell kiemelni, hogy 8–9. századi falusias települések mellett van példa szórványtelepülésekre is,¹²⁹ sőt joggal sejthető, hogy már e korban is léteztek csoportos szórványok, tehát egymás közvetlen közelében fekvő, egymástól mégis lakatlan sávokkal elválasztott szórványtelepülések is. Nézetem szerint az ilyen szállásszerű, illetve csoportos szórványtelepülések esetében érdemes felvetni az edényanyag háztartásonkénti elkülönítésének a lehetőségét, és bevezetni az avar kor kutatásába is az angol nyelvterületen oly nagy sikerrel használt háztartásrégészet módszertanát.¹³⁰ Végezetül azt is ki kell emelni, hogy az Avar Kaganátus

¹²⁷ Külön is kiemeli e tényt egy közelmúltban megjelentetett ásatási jelentés: Szilas–M. Virág–Beszedes: Középső újkőkori, 104.

¹²⁸ Talán e kategóriába sorolható kerámiaja alapján a Rákóczipfalva-Bagiföldeken feltárt település. Kondé: Tipológiai és időrendi megfigyelések, 323–348.

¹²⁹ Az alábbiakban néhány példával szeretném szemléltetni az olyan eseteket, amikor avar kori telepjelenségek alapján egy egykori szállásszerű település meglétével számolhatunk. Ilyen kis települést sikerült feltárnia Jankovich B. Dénesnek az Endrőd–6-os lelőhelyen. Jankovich B. Dénes: Árpád-kori templomos faluhely kutatása az END0006 lelőhelyen. In: Jankovich–Szatmári: *Régészeti kutatások*, 191–193. Másik példaként pedig a legnyugatibbi fekvésű avar telepfeltárás említhető. Bécs előterében, Mödling közigazgatási határai között fekvő Brunn im Gebirge nevű lelőhelyen négy avar kori kút került napvilágra. Stadler–Herold: Drei awarenzeitliche Brunnen, 179–186. Olyan elosztásban, amely alapján ez esetben is számolhatunk egy szórt jellegű, szállásszerű település egykori meglétével. Szintén joggal vélelmezhető a szállásszerű kis település megléte a tiszabura-bónisháti lelőhelyen feltárt, avar kori telepjelenségek csekély száma, illetve területi elrendezése alapján. Kondé: Egy kút élete, 337–351. Érdemes kiemelni, itt is egy kút tekinthető a megtelepedés egyik kikristályosodási pontjának.

¹³⁰ A háztartásrégészet fogalmát és elemzési módszerét egy közelmúltban megjelentetett összefoglalás, különösképpen annak bevezetése taglalja. Lásd Ivan Briz i Godino – Marco Madella: An Introduction. In: *The Archaeology of Household*. Szerk. Marco Madella et al. Oxford, 2013. 1–5. Az avar kor településrégészeti ku-

területén olyan specializált telepek is léteztek, amelyeken – a preindusztriális kor viszonyainak megfelelően – egyetlen, igaz, stratégiai jelentőségű nyersanyag, a vasérc kohósítása és elsődleges feldolgozása, azaz az úgynevezett vasbucák gyártása folyt.¹³¹ E telepek egy része nagyságrendileg a szállásszerű telepekhez hasonlítható,¹³² de léteztek igen nagy, a korabeli falusias települések átlagos kiterjedését jelentős mértékben meghaladó ipar-telepek. Ilyet Zamárdi határában sikerült feltárni.¹³³

A lehetséges félreértések elkerülése érdekében azonnal szeretném kiemelni, hogy a fentebb ismertetett teleszerkezeti felosztás nemcsak hogy vázlatos, hanem arra sem használható, hogy időrendi „fejlődési sorként” szolgáljon. Mindazonáltal a nomád koncepcióba talán legjobban beillő szórt jellegű, általam szállásszerűként értelmezett telepek között vannak kifejezetten késeiek. Pl. Tiszabura-Bónisháton, Kondé Zsófia gondos elemzése szerint egy olyan kis telep maradványait sikerült egy autópálya-mentőátással kibontani, amely a 8. század közepére, második felére keltezhető.¹³⁴

III. Az avar kori településrégészet néhány megoldatlan értelmezési problémája

Az eredmények bemutatásához hasonlóan, az alábbiakban, az értelmezési problémák ismertetése esetében sem törekedhettem a teljességre. Az interpretáció előtérbe helyezése miatt csak egyetlen rövid megjegyzés erejéig kívánok szólni az avar kori településrégészet talán legnagyobb, de nem az értelmezéssel, hanem a tudományszervezéssel, és talán az általános érdeklenséggel is összefüggő problémájáról, a közölt, illetve közöletlen telepfeltárások közötti, igencsak kedvezőtlen arányról.¹³⁵ Településrégészeti nézőpontból akkor járunk el helyesen, ha az 1980-as évek vége óta, azaz a nagy alapterületű

---

tatásában e módszert Kondé Zsófia alkalmazza. Munkálkodásának első eredményeit lásd Kondé: Egy kút élete, 339–341.

¹³¹ Gömöri János legújabb, a vasolvasztó kemencék területi elterjedésének témájában írott összefoglalását (a régebbi szakirodalom alapos áttekintésével) lásd Gömöri János: Az MRT és a MILK. Régészeti topográfiai munkálatok és Magyarország iparrégészeti lelőhelykatasztere. In: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen jövő.* Szerk. Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes. Bp., 2017. 163–174.

¹³² A leírásaik alapján ilyennek tekinthetők a tarjánpusztai, zsira-kenderszeri, illetve a nemeskéri völgyfalvi/zillingtali (A) határban feltárt vasolvasztó kemencék. János Gömöri: Frühmittelalterliche Eisenschmelzöfen von Tarjánpuszta und Nemeskér. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 317–343.; Gömöri János: Vasolvasztó kemencék Zsira-Kenderszeri dűlőben. *Soproni Szemle* 66 (2012) 36–48.; Mathias Mehofer: Archäologische und technologische Untersuchungen zur Eisenverhüttung und Verarbeitung der awarischen Siedlung von Zillingtal. In: Herold: *Die awarische Siedlung*, 207–234.

¹³³ Zsolt Gallina – Péter Hornok – Krisztina Somogyi: Vorbericht über die archäologische Untersuchung eines awarischen Eisenverhüttungszentrums in der Gemeinde Zamárdi, Komitat Somogy (Ungarn). In: *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment*. Ed. Jan Klápšte – Petr Sommer. Turnhout, 2007. (Ruralia 6) 71–81.; Gallina Zsolt: Avar kori vaskohászati és települési centrum Zamárdiban. Kecskemét 2005. In: *A Barbaricum ösvényein... A 2005-ben Kecskeméten tartott tudományos konferencia előadásai*. Szerk. Somogyvári Ágnes – V. Székely György. Kecskemét, 2011. (Archaeologia Cumanica 1) 179–198.

¹³⁴ Kondé: Egy kút élete, 342.

¹³⁵ E gátló tényezőt az Árpád-kori telep kutatás vonatkozásában mutattam be részletesen, statisztikai adatok felvonultatásával. Lásd Takács: Árpád-kori falusias települések, I. 1–3.

mentőásatások Kárpát-medencei felfutása óta feltárt, több mint száz avar kori település-maradványra esélyként, és nem a szakma nyakán lógó koloncként tekintünk. E feltárások ugyanis tömördek hasznos információt tartalmaznak e korszak településeiről is, amelyeket helyes lenne mind nagyobb mértékben bevonni a szakmai információcserébe. Ezt oly módon érhetjük el, ha igyekszünk nemcsak minél több kollégát, hanem minél több fiatal, egyéb szakmai feladatokkal még le nem terhelt régészt a feldolgozó munkába bevonni. Ennek eszköze részint olyan nagy projektek megszervezése lehet, ahol tízes nagyságrendben kerülnek feldolgozásra telepfeltárások. Egyetlen, de igencsak ideillő példaként a 2013 és 2017 között, *Az átalakulás évszázadai, települési struktúrák, települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein a 8–11. században* néven munkálkodó kutatócsoport ténykedésére¹³⁶ utalunk. A továbblépés másik lehetősége, hogy a feltárások egy részét, az egyetemi képzés keretei között, BA-, illetve MA-szakdolgozatok, valamint PhD-értekezések témájaként ajánljunk fel a hallgatóknak, illetve a doktori képzésben részt vevő régész-kollégáknak.

A továbbiakban nem a feldolgozó munka megszervezésének anyagi nehézségeiről vagy a bevonandó/bevonható hallgatók, illetve fiatal szakemberek körében kialakítandó, speciálisan településrégészeti képzés komplex problematikájáról szólnék. Három olyan kérdésselvetést fogok kicsit részletesebben boncolgatni, amelyeket már Bóna István is megfogalmazott különböző munkáiban,¹³⁷ a tudományterület szakmai köztudatában azonban ennek ellenére sem szerepelnek kellő súllyal. A három kérdésselvetés marginalizálódása jórészt arra vezethető vissza, hogy vizsgálatukhoz temetőik topográfiai helyének rendszeresen elmaradó településrégészeti nézőpontú elemzése is szükséges. E kérdések:

1. Hol lakott az Avar Kaganátus fegyveres elitje, illetve vannak-e, és ha igen, hol vannak az Avar Kaganátus uralmi központjai, különös tekintettel a kései avar korra?
2. Miért lett nagyobb az avar temetőik által lefedett terület a kései avar korban?
3. Mely időpont tekinthető településrégészeti szempontból az avar kor végének?

1. Az Avar Kaganátus katonai elitjének a lakóhelyéről, illetve a régészetileg egyelőre még ki nem kutatható uralmi központokról

Az avar kor településrégészeti kutatásainak egyik általános problémája az, hogy a feltárások túlnyomó többsége – joggal sejthetően – a közrendűekről, azaz a korabeli társadalmi piramis alsó felének az életkörülményeiről szól, és csak elenyésző mennyiségű településrégészeti adat kapcsolható a Kaganátus társadalmának felső egyharmadához. A társadalmi piramis felső harmadát elfoglaló, fegyverforgató elit lakóhelyeinek hiánya (vagy csak kimutathatatlansága) tulajdonképpen két kérdés megválaszolatlanságát jelzi. Egyrészt arra kellene választ keresni, vajon vannak-e nyomai a fegyverforgató elitnek az Avar Kaganátus területén feltárt faluszerű, illetve szállászerű településeken. Másfelől

¹³⁶ A kutatócsoport megalakulásáról és első eredményeiről lásd Takács: *Az átalakulás évszázadai*.

¹³⁷ Bóna István: *Késő római és népvándorlás korszak. 3. Avarok. Orosháza története*. Szerk. Nagy Gyula. Orosháza, 1965. 126.; Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 308–314., 321–334.

pedig azt is meg kell vizsgálni, voltak-e az Avar Kaganátusnak olyan hatalmi központjai, ahol e sajátos uralmi képlet egyes vezetői laktak.

Magánbeszélgetések során fel szokott merülni, hogy a Kaganátus fegyverforgató elit-jével összefüggésbe hozható telepmaradványok hiánya talán e társadalmi réteg nomád életmódjával lenne magyarázható. A kérdést általános szinten megközelítve: a régészeti nyomot nem hagyó település elképzelése egy helytelen felvetés. A földre nem mélyedő, könnyűszerkezetű lakóhelyeken élők, így a jurtalakó közösségek is – magától értetődő módon – „termelnek” háztartási hulladékot, azaz az ő esetükben is megvan az úgynevezett apró leletanyag keletkezésének legfontosabb forrása. (E kérdést fentebb már taglaltuk, az objektum nélküli településrégészeti lelőhelyek rövid áttekintése során.) Sőt, talán nem felesleges itt néhány java középkori, illetve újkori példára emlékeztetni az eurázsiai sztyeppen élő nomádok köréből. Ezek alapján bizonyos, hogy a közép- és belső-ázsiai sztyeppéken élő nomádok települési spektrumából sem a érett középkorban, sem pedig az újkorban nem hiányoztak a tartósabb lakóhelyek. Az eurázsiai füves puszták „klasszikus” nomádjainak a települési struktúrája ugyanis rendszerint két elemből áll: a különböző rendű és rangú urak lakhelyeül is szolgáló, úgynevezett nomád városokból, illetve az adott társadalom túlnyomó többsége által lakott, többé-kevésbé ideiglenes szállásokból.¹³⁸ A harmadik elem, az állandóbb jellegű téli szállás csak a nomadizmus sajátos, „átmeneti” formáinál, azaz az úgynevezett félnomád életmód esetében mutatható ki. E sajátos megoszlást érdemes rávetíteni a Kárpát-medence 7–8. századi településtörténetére is. Nézetem szerint ugyanis fontos tanulságokat hordoz az, hogy a közép- és belső-ázsiai sztyeppen „klasszikus” nomádjainál éppen az a falusias jellegű település a hiányzó láncszem, amelyet viszont a Kárpát-medence avar korából már nagy számban sikerült régészetiileg dokumentálni, miközben az Avar Kaganátus vonatkozásában mind a nomád város, mind pedig az ideiglenes szállás kimutatása okoz nehézségeket. Azaz, e ponton az avar kori elit lakóhelyének vizsgálata mintegy beletorkollik az avar kori településszerkezet egyelőre még meglehetősen hiányos ismeretének a problematikájába.

Az ideiglenes szállások vizsgálata tűnik a nehezebbik feladatnak, hiszen az ilyen esetekben – pusztán elméleti szinten közelítve – a felhalmozott hulladék mennyiségét is kisebbnek kell tekinteni. Miközben az is joggal feltételezhető az újkori néprajzi párhuzamok alapján, hogy ugyanazok a helyszínek szoktak újra meg újra ideiglenes szállások helyeként szolgálni, kedvező mikrotopográfiai adottságaik, így pl. egy-egy vízforrás közelsége miatt. Ennek következtében pedig az is felvethető, hogy nem is az ideiglenesen, hanem a ciklikusan lakott szórványtelepülések nyomait kellene a terepen keresni. E ponton azt is érdemes kiemelni, hogy már a Szarvasi járás régészeti topográfiai bejárásai során, tehát az 1970-es évek végén sikerült kései avar kori szórványtelepülések nyomait rögzíteni a terepen.¹³⁹ Sőt, az is joggal sejthető, hogy az utóbbi évek megelőző feltárásai

¹³⁸ Az úgynevezett nomád városokra lásd Györfy György: Budapest története az Árpád-korban. In: *Budapest története*. I. Szerk. Gerevich László. Bp., 1973. 233–234.; Polgár Szabolcs: Etil, a kazárok városa. Az urbanizáció kezdetei a Volga-vidéken a középkorban. *Aetas* 26 (2011) 3. sz. 50–67.

¹³⁹ Elterjedési térképeken utal az ilyen telephelyekre. Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 3. 1–5. ábra.

során is sikerült ilyen telepek nyomait kibontani. Csak az ilyen apró települések elkülönítése és pontos vizsgálata alapján lehet majd választ adni arra a kérdésre, van-e közöttük olyan, amelyet esetleg a fegyverforgató elit egy-egy tagja lakott.

A Kárpát-medencei, 7–9. századi településrégészet értelmezésének egyik sarkalatos, bár csak ritkán megfogalmazott kérdése az, vajon igazolható-e az, hogy az egyes feltárt, falusias jellegű, vagy szállásszerű települések nemcsak a közrendűek, hanem a társadalmi elit egyes részeinek a lakóhelyeül is szolgáltak-e. Őszintén be kell vallani, hogy e kérdésre teljesen bizonyos válasz még nincs, azonban így is érdemes egyes adatokat mérlegelni. Első helyen lássuk a településekkel egykorú temetők tanulságát.¹⁴⁰ Általános tapasztalat, hogy az Avar Kaganátus temetői nagy kiterjedésűek, és a feltárt sírok száma rendszerint eléri a százas nagyságrendet – természetesen, csak ha sikerül az ilyen lelőhelyeket nagyobb mértékben feltárni. A kibontott temetkezések között pedig rendszerint vannak melléklet nélküli, vagy igen kisszámú és egyszerű mellékkel rendelkező sírok, illetve gazdag és változatos mellékletekkel, sokszor hátsóval együtt eltemetett egyedek is. A magyar régészek manapság már jóval óvatosabban közelítenek a mellékletek száma és értéke, illetve az eltemetett egyének társadalmi státusa közötti kapcsolatok kérdéséhez, mint akár néhány évtizede. Logikusnak tűnik azon, elsősorban a német nyelvterület régészetében megfogalmazott kritikai hozzáállás, amely e két tényező közötti közvetlen és egyenes arányú kapcsolat helyett egy többtényezős viszonyrendszert feltételez.¹⁴¹ Ennek ellenére azonban a mellékletek változatos, és az életkorral, illetve az elhunyt nemével szintén csak közvetett módon összefüggő megoszlása településtörténeti szempontból – joggal sejtethetően – arra utal, hogy az avar kori falusias települések környezetében nyitott temetőkre nemcsak a társadalmi piramis alsó részéből származó egyéneket temettek el. Ha pedig e sejtést kiegészítjük azzal a tapasztalattal, amelyet a Kárpát-medence tágabb földrajzi környezetében, azaz Közép-, Közép-Kelet-, illetve Kelet-Európa kora középkori temető- és telepátásainak tanulmányozása során lehet gyűjteni, és amely – az egyes feltárások etnikai besorolásától lényegében függetlenül – arról szól, hogy a falusias települések egy részében igenis lakhattak a fegyverforgató elit egyes tagjai is, munkahipotézisként azt kell, szinte kötelező erővel megfogalmazni, hogy az Avar Kaganátus területén is hasonló lehetett a helyzet.

Ha azonban elfogadjuk azt az előfeltételezést, hogy igenis érdemes számolni az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének legalább néhány tagjával a falusias vagy szállásszerű települések lakói között, szinte kötelező erővel bele kell futnunk egy jelenleg még megválaszolhatatlan kérdésbe. Nevezetesen abba, hogy – a dolgozat írójának ismeretei szerint –

¹⁴⁰ A kiindulópontot ez esetben is Bóna István 1971-es, kritikai szakirodalom-áttekintése kell, hogy jelentse. Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 314–329.

¹⁴¹ E megközelítés talán legfontosabb összefoglaló elemzése: Heko Steuer: *Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung, zu den vor- und frühgeschichtlichen Prunkgräbern als archäologisch-historische Quelle*. Hrsg. Claus Carnap-Bornheim et al. Kiel, 2006. (Universitätsforschungen zu prähistorischen Archäologie 139) 11–25.; Heko Steuer: *Schlüßbemerkung. Prunkgräber in der Diskussion*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung*, 223–230. E szemléletet Bálint Csanád igyekezett meghonosítani a magyar kutatásban. Csanád Bálint: *Das Reichtum der Awaren. „Fürstengräber” – Prunkgräber – Schatzfunde*. In: *Herrschaft - Tod - Bestattung*, 147–159.

ilyen jelenlét még egyetlen konkrét példa alapján sem igazolható teljes biztonsággal.¹⁴² A hiány azonban ennek ellenére sem tekinthető abszolút érvényűnek. Érdeemes e kérdés vonatkozásában számításba venni azt, hogy igenis került elő már avar kori telepfeltáráson is olyan házalap, amely igényesebb (értsd nagyobb anyagi erővel bíró) tulajdonos építkezésére utal. Egyetlen példaként a rákóczi falvi, gerendavázás és a veremházak nagyságát jelentősen meghaladó épület nyomaira utalnak.¹⁴³ Sőt talán arra is ki kell e helyen térni, hogy az Avar Kaganátus fegyverforgató elitjének a körében maradhatott meg leginkább a jurtában lakás szokása, akár több évszázaddal is az 568-as Kárpát-medencei avar honfoglalás után is. A néprajzi analógiák egyértelműen arra utalnak, hogy a jurta a veremháznál jobban szellőző, tehát kellemesebb lakóhely lehetett, különösen nyaranta. Az avar fegyverforgató elit lakóhelyének a kérdése még egyáltalán nem tekinthető megoldottnak azért, ha feltételezzük: e társadalmi réteg egy része (vagy csupán egyes tagjai) a korabeli falusias vagy szállásszerű településeken lakhattak. Már pusztán más egykorú társadalmak alapján is, külön utalva arra, hogy e példák egy része az eurázsiai sztyeppéről származik: az Avar Kaganátus, vagy akár csak egyes részei feletti uralom gyakorlása nehezen képzelhető el csupán olyan fegyverforgatók feltételezésével, akik a falusias vagy szállásszerű településeken laktak, és a közrendűektől csak kismértékben különböző életet folytattak. Ne felejtjük el, a korai középkorban a hatalom gyakorlásának alapja, számos elemzés egybehangzó végeredménye szerint, a folyamatosan fenntartott saját fegyveres erő, az úgynevezett kíséret volt.¹⁴⁴ Sőt, a kizárólag falusias vagy tanyaszerű településeket lakó fegyverforgató elit gondolata ellen szólnak az írott források, konkrétan az Avar Kaganátus bukását leíró Karoling-évkönyvek is.¹⁴⁵ Ezek ugyanis avar kézen levő központi helyek létezését jelzik, még akkor is, ha a krónikások egyes megfogalmazásai elég gyakran csak másodkézből származtak, és a szemtanúk elmondásait az egyes leírások szerzői gyakran félre is érthették.¹⁴⁶ Ismét segítségül hívhatjuk a fentebb már utalt közép-, közép-kelet-, illetve kelet-európai analógiákat. E párhuzamok egyértelműen arra utalnak, hogy az egyes területek fölött uralmat gyakorló főemberek olyan központi helyeket kedveltek, amelyeket kisebb-nagyobb mértékben és ráfordítással meg is lehetett erősíteni – ha nem egyébként, akkor pusztán presztízsokokból, a rezidencia – vélt vagy valós – jelentőségének a kiemelése érdekében. Ilyen uralmi központok kialakítása pedig nemcsak a Karoling Birodalom keleti szélén, a frank hatalom nevében berendezkedő, kisebb-nagyobb

¹⁴² Talán erre is utalhat (a sírbolygatás lehetőségén túl) az, hogy avar településeken is kerülnek elő fegyverek vagy nemesfém-leletek, így övtartozékok is. Lásd pl. a Tatabánya-Dózsakert II. település leleteit. B. Szatmári: Avar temető- és telepeltárás, 77. 18. kép. Az adott település egyébiránt kb. 500 méterre került elő a legközelebbi avar temetőtől, Tatabánya-Dózsakert I-től. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, II. 556.

¹⁴³ Nem publikált. Hálás köszönettel tartozom Kondé Zsófiának a hivatkozás engedélyezéséért.

¹⁴⁴ Összefoglalóan értekezett e kérdésről a közelmúltban Heko Steuer: *Warrior Bands, War Lords, and the Birth of Tribes and States in the First Millennium AD in Middle Europe*. In: *Warfare and Society. Archaeological and Social Anthropological Perspectives*. Ed. Ton Otto – Henrik Thrane – Helle Vandkilde. Aarhus, 2006. 227–236.

¹⁴⁵ Összefoglalóan értékeli e forráscsoportot Péter Váczy: *Der fränkische Krieg und das Volk der Awaren. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 20 (1972) 395–420.; Bóna István: *Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és új eredmények*. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk. Kovács László. Bp., 1994. 67–75.

¹⁴⁶ Az Avar Kaganátust tárgyaló Karoling források értelmezésének egy ilyen lehetőségére Bóna István hivatkozott a leggyakrabban. Lásd Bóna: *Az Avar Birodalom végnapjai*, 67–75.

urakra,¹⁴⁷ vagy a birodalom szomszédságában felemelkedő, szláv entitások vezetőire volt jellemző,¹⁴⁸ hanem a kelet-európai sztyeppékre is, különösképpen pedig e nagytájnak a Kárpát-medence központi részeihez talán leginkább hasonlító északi, ligetes övezetére.¹⁴⁹ A szomszédos nagytájáról származó analógiák ismeretében még nehezebben tűnik magyarázhatónak az Avar Kaganátus uralmi központjainak megfoghatatlan volta. A konkrét helyszínek ismeretlensége miatt arról sincs jelenleg fogalmunk, mit is jelenthetett egy-egy kisebb vagy nagyobb uralmi központ, így az elkülönítés kritériumai sem fogalmazhatók még meg. Sőt Bóna István munkássága alapján¹⁵⁰ amellet is sorakoztathatók igencsak meggondolandó érvek, hogy az uralmi központok helye, sőt száma is változhatott a Kaganátus fennállásának több mint két évszázada alatt. Az avar hatalmi központok kutatásának jelenlegi állapotát pontosan tükrözi a *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban* címmel 2019-ben kiadott tanulmánykötet.¹⁵¹ Az egyes elemzések szerzői a központok meglétének a szükségességéről, az egyes, gazdag mellékletű sírok értelmezési lehetőségeiről, illetve egyes tárgytípusok ilyen szempontú értelmezhetőségéről írtak. Mondhatni szinte kényszerből, hiszen magukat a még meg nem talált központokat még nem lehetett elemezni. Miközben a kötet három tanulmánya a Kárpát-medence kora középkori térszervezéséről értekező F. Romhányi Beatrix,¹⁵² az Avar Kaganátus területét hálózatelméleti modellbe ágyazó Szentpéteri József,¹⁵³ illetve az avar kori központok továbbélésének a lehetőségét boncolgató Balogh Csilla¹⁵⁴ azt bizonyította, hogy ilyen központoknak – jelenlegi hiányuk ellenére – létezniük kellett.

Nem a lehetséges helyszínek lokalizálása alapján, hanem egy egészen más módon, a jobb minőségű, értsd: nemesfém alapanyagú övveretek alapján igyekezett kimutatni a kései avar főembereket, és áttételesen, azaz a „jelentősebb lelőhelyek” földrajzi lokalizálása által központjaikat is Bóna István, és az adatait térképre felvivő Szentpéteri József.¹⁵⁵

- ¹⁴⁷ Matthias Hensch: Herrschaft, Wirtschaft und Verkehr, zur Struktur herrschaftlichen Kernräume zwischen Regensburg und Forchheim in karolingischer und ottonischer Zeit. In: *König Konrad I. Herrschaft und Alltag. Begleitband zur Ausstellung, 911. Königswahl zwischen Karolingern und Ottonen. König Konrad der erste, Herrschaft und Alltag.* Hrsg. Gregor K. Stasch – Frank Verse. Fulda, 2012. 143–167.
- ¹⁴⁸ E centrumokat elemzik modern módszerekkel az alábbi kötet egyes tanulmányai: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa.* Hrsg. Čeněk Staňa – Lumír Poláček. Brno, 1996. (Internationale Tagungen in Mikulčice 3.)
- ¹⁴⁹ Egy sor ilyen centrum feltárási eredményeit ismerteti S[vetlana] A[leksandrovn]a Pletněva: Ot kočevij k gorodam. Saltovo – majackaja kul'tura. *Materialy i issledovanija po archeologii SSSR* 142 (1967).
- ¹⁵⁰ Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 314–324.; Uő: A népvándorlás kor, I. 265–373.; Uő: Dáciától Erdőlvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története. I–III.* Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. I. (A kezdetektől 1606-ig) 107–234.
- ¹⁵¹ *Hatalmi központok az Avar Kaganátusban.* Szerk. Balogh Csilla – Szentpéteri József – Wicker Erika. Kecskemét, 2019.
- ¹⁵² F. Romhányi Beatrix: Szempontok a Kárpát-medence térszervezéseinek változásaihoz (5–14. század). In: *Hatalmi központok*, 399–420.
- ¹⁵³ Szentpéteri József: Túlvilági kapcsolatok. A Kárpát-medencei avar korszak hálózatelméleti alapú megközelítése. In: *Hatalmi központok*, 139–168.
- ¹⁵⁴ Balogh Csilla: Új szempontok a koraavar hatalmi központok továbbélésének kérdéséhez. In: *Hatalmi központok*, 125–138.
- ¹⁵⁵ Bóna: A népvándorlás kor, I. 25. térkép. A 4-es szám alatt, „jelentősebb lelőhelyként” térképre felvett lelőhelyek.

Sajnos azonban e módszer is spekulatívnek bizonyult, bár az aranytartalmú kései avar övveretek elterjedését bemutató térkép minden kétségen felül további következtetések megfogalmazására csábít.

Egy további elemzés alapját jelenthetné az avar temetők topográfiai helyének a vizsgálat. A korai avar kor esetében a gazdagabb sírok térképezése, a kései idők esetében pedig a temetők „sűrűsödése” alapján lehet talán elindulni. Mindkét kiindulóponttal szemben fogalmazható meg módszertani jellegű kritika. Egy-egy népvándorlás kori sír gazdagsága – amint azt az utóbbi évek ez irányú elemzései bizonyították¹⁵⁶ – csak áttételesen jelzi az eltemetett társadalmi rangját. A temetők egy-egy kisebb régió belüli sűrűsödését pedig számos tényező befolyásolhatja. Így pl. az is, hogy az adott területen működő múzeum munkatársai milyen mértékben érdeklődnek az avar kor iránt. E gátló tényező érvényességét a Szeged, illetve Budapest környéki lelőhely-gyakoriság szemlélteti.¹⁵⁷ Így is elgondolkodásra készíthet azonban az, hogy pl. Bácska területén a kései avar temetők a mai Apatin [Apatin, Szerbia] és Szilágyi [Sviljojevo, Szerbia], másrészt Hódáság [Odžaci, Szerbia], harmadrészt Bácsfeketehegy [Feketić, Szerbia] és Topolya [Bačka Topola, Szerbia], végül a Tisza jobb partja mentén, a mai Óbecse [Bečej, Szerbia] és Szeged közötti térségében sűrűsödnek.¹⁵⁸ E sűrűsödések valódi tartalmát azonban csak és kizárólag alapos terepbejárások után lenne érdemes tovább boncolgatni.

Visszatérve magukhoz a helyszínekhez: az avar kori központok kutatásának a problematikájáról tudománytörténeti oldalról annyit mindenképp érdemes megjegyezni, hogy az adott kérdésfelvetés már az első világháború előtti időkben megfogalmazódott. E kérdésfelvetés az esetek egy részében összekapcsolódott a Karoling-forrásokban avar „királyi” központként feltűnő *hring* értelmezésével,¹⁵⁹ egy olyan problémával, amelyet sajnos mind a mai napig nem sikerült tisztázni. A *hring* mint fogalom tisztázását sajnos egyáltalán nem segítette az, hogy a kutatók egy része egy-egy adott helyszínben oly módon vélte felismerni annak *hring*-voltát, hogy nem vitte végig a részletes forráskritikai analízist. Győr, majd Temesvár vonatkozásában vetette fel Szőke Béla, illetve Fettich Nándor azt a gondolatot, hogy az adott helyszín esetleg megfeleltethető-e egy *hring*nek. Az adatok kritikus átrostálásának azonban azzal a konklúzióval kellett zárulnia, hogy ajánlatosabb e felvetéseket pusztán egy-egy gondolatkísérletként számon tartani.¹⁶⁰ Nem mellékes itt kiemelni, hogy mindkét régész egy-egy, a magyar államalapítás után vármegyeszékhelyként működő település esetében vetette fel a *hring* lehetőségét, mintegy azon – az eddig

¹⁵⁶ Steuer: Fürstengräber, 11–25.; Uő: Schlußbemerkung, 223–230.; Bálint: Das Reichthum der Awaren, 147–159.

¹⁵⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–5. térkép.

¹⁵⁸ Uo. 4. térkép.

¹⁵⁹ Részletesen áttekinti a *hring*gel kapcsolatos magyar, illetve osztrák szakirodalmat Szőke Béla Miklós: Pannónia a Karoling-korban. (http://real-d.mtak.hu/541/4/dc_205_11_doktori_mu.pdf. A letöltés ideje: 2018. augusztus 31.) [Akadémiai doktori értekezés] 35–38.

¹⁶⁰ Szőke Béla: Az avarok *hringje*. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 61–63.; Nándor Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*. Bp., 1965. (*Studia Archaeologia* 3) 98–102. A Temesvárba, illetve Győrbe lokalizált *hring* elgondolásának kritikájára lásd Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 313., 329. Az adott forráshely értelmezésének nehézségeit jól tükrözi az is, hogy Bóna István alapvető irodalom-összefoglalásában az adott helyeket már „legendás *hring*ekként” említi. Bóna: Ein Vierteljahrhundert, 285.

összegyűjtött adatok alapján egyetlen régészeti példával alá nem támasztható – előfeltevésekből kiindulva, hogy a középkori Magyar Királyság igazgatási központjai már a honfoglalás előtt is rendelkeztek volna ilyen szereppel. Tényszerűen megállapítható, hogy még egyetlen Árpád-kori vármegyeszékhely esetében sem sikerült régészeti eszközökkel bizonyítani azt, hogy az adott településnek az avar korban bármilyen központi szerepe lett volna.

Egy másik vonalon haladva, a 19–20. század fordulójának a régészei, és még inkább a lelkes, régészetpártoló amatőrjei az őskori földvárak, római kori erődök avar kori használatát igyekeztek kimutatni. Sajnos csak csekély sikerrel, mert az ilyen lelőhelyeken – egyetlen kivétellel – nem fordulnak elő az avar korba keltezhető leletek.¹⁶¹ E megközelítésnek mégis van egy tudománytörténeti vetülete: az adott törekvés jegyében folyt például az egyik első avar kori telepésítés is a bácskai Kiskér [Bačko Dobro Polje, Szerbia] határában álló Csarnoksánc [Čarnok vagy Veliki Čarnok] területén, 1902-ben, a verbászi [Vrbas, Szerbia] gimnázium egyik tanárának a vezetésével.¹⁶² Sajnos azonban be kellett bizonyosodjon: sem Csarnoksáncban,¹⁶³ sem pedig más, a századfordulón e célból megásott, őskori földvárban nem sikerült avar kori lelethorizontot lokalizálni. Érdemes itt emlékeztetni egy másik délvidéki lelőhelynek, az észak-bánsági Tiszahegyesnek [Idjoš] a magyar kutatásban alig ismert tanulságára. A falu határában álló, nagy méretű földvár belsejében a második világháború utáni években sikerült kézi korongon formált, hullámvonalas kerámiát gyűjteni. A korszak jugoszláviai, történeti-régészeti narratívájának megfelelően e kerámia szláv meghatározással került közlésre. Sőt Miodrag Grbić éppen e meghatározás nyomán indított feltárást a térség korai szláv központjának meghatározása érdekében. A földvár belsejében nyitott kutatóárkokban azonban csak és kizárólag őskori objektumok maradványait sikerült megfigyelnie.¹⁶⁴ Így e földvár részletesebb kutatásaira is csak mintegy ötven évvel később került sor. Érdemes lenne nem csupán a „szláv régészet” szempontjából csütörtököt mondott kezdeményezés tényének a regisztrálásán túl körvonalazni egy nagyobb volumenű anyaggyűjtést. Annak érdekében, hogy pontosabban lehessen látni, mely őskori földvárak esetében lehet számolni avar kori kerámiával jelzett települési horizonttal.

Fentebb, a *hringeket* taglaló szakirodalom futólagos ismertetése során már beleütköztünk a központ-problematika legfelsőbb szintjébe, a kagáni székhely meghatározásának kérdésébe. Szőke Béla, illetve Fettich Nándor ugyanis nem csupán egy *hringet*, hanem

¹⁶¹ Az egyik ritka kivétel a tokodi római erőd. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, II. 564.

¹⁶² Átfogóan elemeztük e kérdéskört DSc-értekezésünkben. Az ott lefektetettek rövid kivonatára lásd Miklós Takács: Die ersten Schritte der Archäologie der Völkerwanderungszeit und des Mittelalters im südlichen Gebieten des Karpatenbeckens. In: *Lebenswelten Zwischen Archäologie und Geschichtsfestschrift für Falko Daim zu seinem 65. Geburtstag*. Mainz, 2018. (Monographien des RGZM 150) 412–413.

¹⁶³ Nem említ középkori horizontot a lelőhely sztratigráfiáját alaposan leíró Marija Jovanović. Vö. Marija Jovanović: Stratigrafija keltskog naselja Čarnok u Bačkoj. *Rad Muzeja Vojvodine* 54 (2012) 63–70.

¹⁶⁴ Miodrag Grbić: Gradište kod Kikinde. *Starinar* 1 (1950) 113–118.; Uő: Gradište kod Kikinde. Nastavak radova u 1948 godini. *Starinar* 2 (1951) 133–138. E munkák értékelését lásd Takács Miklós: A nemzetépítés jegyében, 187. Lásd még Berta Adrián: A Nyugat-Bánság szlávként meghatározott lelőhelyei (6–12. század). In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medencében*. Szerk. Hága Tamara Katalin – Kolozsi Barbara. Debrecen, 2018. 31., 59.

a kagán székhelyét igyekezett Győrött, illetve Temesvárott megtalálni.¹⁶⁵ Felvetésük Bóna István által megfogalmazott kritikája¹⁶⁶ nézetünk szerint kellő cáfoló erővel bír. Temesvár esetében még azt kell Bóna István 1971-es okfejtéséhez hozzátennünk, hogy a Temesköz központi, illetve keleti része – a temetők tanúsága szerint – az Avar Kaganátus egy igencsak ritkán lakott területe lehetett.¹⁶⁷ Mivel ugyanez jellemezte a Szerémség 7–8. századi településképét is,¹⁶⁸ felettebb valószínűtlen, hogy az avar kagánok itt, ezen az alig lakott területen, az antik Sirmium romvárosban létesített székhelyükön székelték volna a Kaganátus végnapjaiban, ahogyan azt előbb Szőke Béla Miklós,¹⁶⁹ majd, jóval óvatosabb formában Hrvoje Gračanin¹⁷⁰ is állította. (Hrvoje Gračanin szerint csak az egyik kagáni székhely lehetett az avar kor elején romvárossá váló Sirmium területén.) Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban itt kell megemlékeznünk Bóna István, Trogmayer Ottó, és a nézetrendszerüket elfogadó Szentpéteri József azon elgondolásáról,¹⁷¹ amely a Solt határában emelkedő Tételhegyre lokalizálta az Avar Kaganátus egyik uralmi központját. Számunkra ezen elgondolás tűnik a legvalószínűbbnek, még akkor is, ha a konkrét nyomok fellelése érdekében megindított ásatás még nem hozott végleges eredményt.¹⁷² Két érv szól nézetünk szerint a Bóna–Trogmayer–Szentpéteri-féle azonosítás mellett. Egyfelől az, hogy nagy többségükben a Duna–Tisza köze nyugati sávjában sikerült feltárni a leggazdagabb mellékletekkel ellátott avar sírok többségét, a Tételhegy pedig az e sírok helye által bezárt sokszögnek a belső részén, sőt (a nyugati, Duna által lezárt iránytól eltekintve) a közép-pontjában fekszik. Nézetünk szerint az is nagy súllyal kell latba essen, hogy Tételhegy a Duna–Tisza köze nyugati harmadának topográfiai szempontból legmagasabb pontja.

Egészen új vetületbe helyezi az avar kori uralmi központok problematikáját a közel-múlt két további fontos ásatása. Az egyik ilyen a bényi [Biňa, Szlovákia] hármassánc legújabb, az archeometriát igen nagy mértékben felhasználó kutatása.¹⁷³ A Pavel Bednar és Matej Ruttkay által vezetett sáncátvágások célja új adatokat szerezni nemcsak a sánc-építés technikájáról, hanem e földmű, nota bene a Kárpát-medence legnagyobbak közé tartozó „földvárainak” egyike építési technikájáról és koráról. A dendrokronológiai adatok alapján az a valóban nem várt eredmény született, hogy a bényi sánc nem a magyar államalapítás idején, hanem a kései avar korban került felhordásra. Ezen – eddig még csak néhány konferenciafeszólásban ismertetett eredmény – a korábbi elgondolásoktól teljesen eltérő képet sugall az avar kori központok kialakításáról. Hiszen – és ezt folyama-

¹⁶⁵ Szőke: Az avarok hringje, 61–63.; Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 98–102.

¹⁶⁶ Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 313., 329.

¹⁶⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, G5, G6, G7 szelvények.

¹⁶⁸ Uo. H4, G5 szelvények.

¹⁶⁹ Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 282.

¹⁷⁰ Hrvoje Gračanin: *Avari, južna Panonija i pad Sirmija. Scrinia Slavonica* 9 (2009) 36.

¹⁷¹ Szentpéteri József: Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek. *Tisicum* 22 (2013) 169–177.

¹⁷² Szentpéteri József: *Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Régészeti Kutatások Magyarországon 2009*. Bp., 2010. 53–80.; Uő: *Castrum Tetel. Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. In: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei*. Szerk. Révész László – Wolf Mária. Szeged, 2013. 357., 359.

¹⁷³ E kutatás első eredményeiről Pével Bednár számolt be Visegrádon, 2017. szeptember 22-én, A 9. század és az átmenet a Kárpát-medencében és a Dunántúlon című konferencián. Szlovák nyelvű, többszerzős előadása: Peter Bednár – Joachim Henning – Matej Ruttkay: *Biňa v 9.-12. storočí – kontinuita mocenského centra?*

tosan szem előtt kell tartani – a bényi sánc, hatalmas méretei és a félkör alakú, a Garam folyó felé teljesen nyitott(!) alaprajza miatt valódi védelmi funkcióra teljesen alkalmatlan. Így a dolgok jelen állása szerint a kései avar korban volt egy olyan építető, aki e monumentális földkonstrukciót leginkább annak okán hordathatta fel, hogy hatalmát ez által is érzékeltesse. A másik lelőhely a kecskeméti Mercedes-gyár, a maga igen kiterjedt és az átlagosnál jóval szélesebb árokrendszerével, amely talán szintén valamilyen központra utalhat.¹⁷⁴ Mindkét lelőhely ismertetésének a végén azonban azt is le kell szegezni, hogy mindkét esetben feltétlenül meg kell várni a pontosabb közleményeket ahhoz, hogy az elemzőmunkát egy valóban megbízható alapról lehessen indítani.

2. Az Avar Kaganátus szállásterületének kiterjedő hatáiról

Az avar temetők Kárpát-medencei léptékű térképezése arra utal, hogy a kései avar sírmezőkkel fedett terület, azaz – joggal sejtethetően – a kései avar kori szállásterület lényeges mértékben, mintegy egynegyedével volt nagyobb, mint a korai avar koré.¹⁷⁵ A korai és kései avar szállásterület közötti különbségre elsőként Bóna István igyekezett a szakma figyelmét ráirányítani, egy 1968-as, Prágában megjelentetett cikkében.¹⁷⁶ Szintén a kései avar temetők Kárpát-medencén belüli, megnövekedett kiterjedését eredményezte a Szentpéteri József által szerkesztett ADAM-2 leletkataszter adatainak térképre vitele,¹⁷⁷ és ugyanezt regisztrálta Jozef Zábójnik is egy 2004-es, összefoglaló munkájában.¹⁷⁸ A Zábójnik-cikkhez csatolt vaktérkép e folyamat képi ábrázolására is igencsak alkalmas, különösen akkor, ha a két eltérő időrendi horizont közötti különbséget ki is színezzük, egyben a térképén szereplő néhány kisebb hibát is kijavítjuk. Az egyik ilyen pontatlanság a Kisalföld délkeleti része, ahol is – Tomka Péter kutatásai nyomán ezt már biztosan tudjuk¹⁷⁹ – a Rábától nyugatra levő területek ugyan nem voltak lakatlanok a korai avar korban, de csak a kései avar korban váltották fel nagyobb lélekszámra utaló temetők az itteni, gyér megtelepedést sugalló, magányos sírokat. Másfelől, a nyíregyházi múzeum régészeinek, így első helyen az Istvánovits Eszter, továbbá Jakab Attila és Lukács József, valamint a szege-di egyetem doktoranduszaként e megye 8–11. századi települési leleteinek feldolgozásába bekapcsolódó Takács Melinda újabb kutatásai alapján az sem kétséges, hogy a Felső-

¹⁷⁴ Sz. Wilhelm Gábor: Kecskemét–Mercedes 2018 – Módszerek és eredmények. Előadás a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat által 2018. május 22-én, *Ásatási beszámoló* címen szervezett konferencián, a Magyar Nemzeti Múzeumban. [Előkészületben.]

¹⁷⁵ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép; Jozef Zábójnik: *Slovensko a Avarský Kaganát*. Bratislava, 2004. 1. ábra.

¹⁷⁶ István Bóna: Abriss der Siedlungsgeschichte Ungarns im 5–7. Jahrhundert und die Avarensiedlung von Dunaújváros. *Archeologické rozhledy* 20 (1968) II. tábla.

¹⁷⁷ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép.

¹⁷⁸ Zábójnik: *Slovensko*, 1. ábra.

¹⁷⁹ Tomka Péter: Korai avar sírok Börcs-Nagydombon (Győr-Moson-Sopron megye)./Frühawarenzeitliche Gräber in Börcs-Nagydomb (Kom. Győr-Moson-Sopron). *Archaeologiai Értesítő* 130 (2005) 137–179.

Tisza-vidék is beletartozott a kései avar sírok elterjedési területébe.¹⁸⁰ Ezzel szemben, és harmadrészt, a Bánság keleti szegletében megegyezik egymással a korai és kései avar temetők elterjedési területe.¹⁸¹ Igencsak ígéretes kutatási helyszínnek tekinthető az Avar Kaganátus délnyugati határterülete az újabb telepásatások tükrében. Az utóbbi évtizedben ugyanis több kelet-szlavóniai helyszínen – így Privlaka, 182 Stari Jankovci¹⁸³ – olyan telepeltárások folytak, amelyek a Kaganátus központi részén már ismert szögletes veremházakat, valamint egyéb, az ilyen településeken szokásos objektumtípusokat hoztak felszínre. Éles ellentétben a Száva–Dráva köze középső, illetve nyugati harmadával, ahol a szögletes veremház – egyetlen kivételtől eltekintve¹⁸⁴ – gyakorlatilag ismeretlen. Helyette ugyanis olyan, nagy méretű ovális gödröket sikerül az itteni 7–9. századi települési helyeken kibontani, amelyek szintén az egykori lakóépületek – ez esetben feltehetően boronházak – alsó rétegeit jelölik.¹⁸⁵

E kis virtuális körút után térjünk vissza alfejezetünk alapvető kérdésfeltevéséhez: az Avar Kaganátus települési területének a kiterjedéséhez. Miért különbözik egymástól a Kárpát-medence több peremvidékén a korai, illetve kései avar temetők elterjedési területe? Miért jelöl ki a kései avar temetők elterjedési területe a korai avar temetőkénél nagyobb területet? Úgy véljük, e két kérdésre a jelenleg rendelkezésre álló adatmennyiség alapján még nem lehet pontos választ adni. A jelenséget azonban így is érdemes regisztrálni. Egyben arra is utalva, hogy a kései avar temetők nagyobb elterjedési területének a háttérben nem állhat az avarság letelepedésének, a nomád életmód lassú felhagyásának a folyamata. Egy ilyen folyamat ugyanis az eurázsiai sztyepp vonatkozásában a települési terület zsugorodását szokta eredményezni.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Összefoglalóan ismertette e kutatások eredményeit Istvánovits Eszter – Takács Melinda: *Avarok és/vagy szlávok? A Felső-Tisza-vidék a honfoglalás előestéjén*. Előadás az *Avarok régművészeti kutatásokról*. (Helyzetkép) című konferencián. MTA BTK RI – ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Bp., 2013. december 13. [Előkészületben.]

¹⁸¹ Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*, 3–4. térkép.

¹⁸² Marija Šmalcelj: Privlaka – „Gole njive”, opć. Vinkovci – avaroslavenska nekropola. *Arheološki pregled* 22 (1980) 143–144.; Krešimi Filipec: Kasnoavarski ukrasni okov (falera) u obliku veprove glave iz Siska. In: *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*. III–IV. Ed. Sanja Mijač Božek. Sisak, 2003. 135.; Fabijan Novak – Antonia Oroz – Stjepan Tomić – Krešimir Filipec: Srednjovjekovna keramika iz lončarske peći s lokaliteta Privlaka-Gole njive. In: *Srednjovjekovna naselja u svjetlu arheoloških izvora. Knjiga sažetaka./ Mediaeval Settlements in the Light of Archaeological Sources. Book of Abstracts*. Glavni i odgovorni urednik Tajana Sekelj Ivančan. Zagreb, 2015. 70–71.

¹⁸³ Krešimir Filipec: Ulomci keramičkih posuda iz ranosrednjovjekovnog naselja Stari Jankovci – Gatina. In: *Srednjovjekovna naselja, u svjetlu arheoloških izvora*. (Zbornik radova drugog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologie Instituta za arheologiju.) Glavni i odgovorni urednik Tajana Sekelj Ivančan. Zagreb, 2017. 77–109.

¹⁸⁴ Tajana Sekelj Ivančan: Early medieval settlements between the Sava and Drava Rivers. A few examples of the village in the 9th century. In: *Beatus homo*, 12. ábra. (Lelőhely: Torčec – Prečno polje.)

¹⁸⁵ Összefoglalóan ezen objektumtípusról lásd Ivančan: Early medieval settlements, 625–647.

¹⁸⁶ Roger Blench: "You can't go home again". Pastoralism in the new Millennium. 21–67. (<https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/odi-assets/publications-opinion-files/6329.pdf>). A letöltés ideje: 2018. május 05.) A demográfiai kép elemzésén keresztül közelíti meg e kérdéskört, mongóliai példák alapján Sara Randall: Issues in the demography of Mongolian nomadic pastoralism. *Nomad People* 33 (1993) 209–229.

3. Mely időpont tekinthető településrégészeti szempontból az avar kor végének?

A dolgozat e fejezetét is a fentebb már alkalmazott módon, azaz néhány nyilvánvaló megállapítással kell bevezetni. Első helyen azt kell rögzíteni, hogy az alább ismertetendő elemzések és viták kiindulópontját az Avar Kaganátus megszűnését taglaló írott források jelentették és jelentik, így az írott forrásokból kikövetkeztetett időrendi megállapítások képezik azt az alapot, amelyekhez a régészeti leletek kronológiáját is igazítani kellett. Második helyen pedig arra a szintén nyilvánvaló tényre kell itt is felhívni a figyelmet, hogy bár az avar kor megszűnéséről szóló viták és eszmecserek igen nagy hatást gyakoroltak az avar kor településeinek keltezésére, mégsem kétséges, hogy a kérdésfelvetés a temető kutatása során fogalmazódott meg. Olyannyira igaz e tény, hogy a funerális régészettel foglalkozó régészek nem is várják azt, hogy a települések részéről új impulzusok érkezzenek az avar kor végének meghatározásáról szóló vitákban. Annak következtében sem, hogy a kerámia keltezése – ahogyan erre fentebb, e dolgozatban magam is több helyen utaltam – szintén több ponton küzd kronológiai nehézségekkel.

Érdeemes megismételni a nagyobb nyomaték kedvéért: az írott források értelmezése játszott és játszik alapvető szerepet az avar kor megszűnéséről folytatott vitában. Így súlyosan esik latba az, hogy az avarok 8. század végi – 9. század eleji kiirtásának a tétele már a 19. században megfogalmazódott, és történelemszemlétek sora fogadta el azt.¹⁸⁷ Sőt e tétel a magyar történeti kutatásban mintegy újjá is született a 20. század második felében, néhány neves történész elemzése nyomán. Első helyen Váczy Péter összefoglalását kell említeni, a frank–avar háborúkról,¹⁸⁸ a másodikon pedig azt, hogy szintén az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején jutott Györffy György arra a történelmi szempontból nehezen értelmezhető, és a forrásanyag nagyarányú megsemmisülése miatt egész egyszerűen eldönthetetlen feltételezésre, hogy a Kárpát-medence a magyar honfoglalás idején toponomasztikai szempontból tabula rasának lenne tekinthető.¹⁸⁹ Az onomasztikai tabula

¹⁸⁷ A régebbi szakirodalom legfontosabb tételeit összegyűjtötte Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 70. 440. lj., 72–73. 454–456. lj.

¹⁸⁸ Váczy: Der fränkische Krieg, 395–420.

¹⁸⁹ A tétel egyik első megfogalmazása, ekkor még csak az úgynevezett szolgálónépi helynevek vonatkozásában: Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle* (1972) 270. Utóbb azonban Györffy kiterjesztette a tabula rasa-konceptiót a Kárpát-medencei helynévanyag egészére. Lásd Györffy György: *Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998. III. 327. „...a 895–900 között beköltözött magyarság egy esetben sem vette át korábban itt létező falvak, várak, városok nevét, s a honfoglalás a helységneveket illetően tabula rasát teremtett. A régi lakhelye közelében maradt szláv lakosság és elszórt avar-kori onogur-bolgár maradvány népesség csak vízneveket mentett át a 9. századból, melyek másodlagosan falunévvé is válhattak azokon a helyeken, ahol a terület ura településhelyet jelölt ki a községnek.” A két koncepció között nézetünk szerint igen nagy az eltérés. Míg a szolgálónépi eredetű helynevek esetében igenis van egy olyan birtokos, aki a helynévadást is döntő módon befolyásolhatta, más típusú települések esetében ilyen birtoktörténeti szemponttal csak korlátozott mértékben számolhatunk. Továbbá a ténytudás kedvéért szögezzük le: mivel a Kárpát-medencei, 9., illetve 10–11. századi települések közül alig néhányról szól írott feljegyzés, nyelvészeti alapon pedig szintén csak néhány helynév vezethető vissza erre a korra, a forrásanyag hiánya egész egyszerűen nem teszi lehetővé azt, hogy a Kárpát-medence kora középkori helyneveinek jelentős részéről megállapíthassuk, ténylegesen a honfoglalás után

rasa elmélete ugyanis csak a Kárpát-medence bizonyos régiói esetében tűnik védhető álláspontnak, és ilyen esetekben is csak különböző mértékű kétségek árán. Ennek ellenére, Györfly György álláspontja nagy mértékben látszott erősíteni az avar kori lakosság bolgárok általi kiirtásának – vagy enyhébben fogalmazva – végzetes mértékű ritkításának a tételét. Egy olyan gondolatot, amely vörös fonalként követhető a szlavisztikai szakirodalomban, egészen e tudományterület 19. századi megszületéséig. Nem szabad azonban megfeledezni arról, hogy Krum katonai akciójáról csak egy későbbi, 10. századi forrásból,¹⁹⁰ az avarok kihalásáról pedig a 11. századtól keltezhető Nestor-krónikából¹⁹¹ értesülhetünk. Ennek következtében a korszak egy másik jeles kutatója, Szőke Béla Miklós magát a Krum-hadjárat megtörténtét is kétségbe vonja,¹⁹² jogosan utalva Vaszil Gjuzev azon megjegyzésére, amely szerint a Krum által vezetett irtóhadjárat feltételezését már az a tény is kétségbe vonja, hogy a bolgárok 811–814 között avar segédcsoportokat is felhasználtak Bizánc elleni hadjárataikban.¹⁹³

Különösen kedvező fogadtatásra talált az avar katonai elit 9. század eleji kiirtásának tétele az avar presztízstárgyak kutatásában. Mondhatni a régészeti kutatást fél évszázadra meghatározta az, hogy Bóna István elfogadta a bolgár irtóhadjárat elgondolását.¹⁹⁴ E tény súlya annak következtében nő meg igazán, ha nemcsak Bóna István kutatástörténeti jelentőségét vesszük figyelembe, hanem azt is, hogy az avar kori anyagi kultúra időrendje hagyományosan – tehát az avar kor régészeti kutatásának a dualizmus kori kezdetei óta – a jellegzetes avar presztízstárgyak, kicsit leegyszerűsítve: az öntött avar övgarnitúrák időrendi besorolásán nyugszik. Így alig lehet túlbecsülni azon tény erejét, hogy az avar övgarnitúrák gyártásának megszűnését a kutatás a 8–9. század fordulójára, az Avar Kaganátus bukásának idejére tette.¹⁹⁵ E megközelítést látszott erősíteni azon meggyőződés, amely az övgarnitúrákban az avar hatalom jelképét igyekezett láttatni, egyes szerzőknél azon meggyőződéssel is kísérve, amely szerint az övgarnitúrák nemcsak a szabad felnőtt férfi státusát jelképezték volna, hanem egy sajátos, talán az avar központi hatalom által is befolyásolt (sőt irányított!) beiktatás eredményeként kerültek volna

keletkeztek-e. Különösképp vonatkozik e kijelentés a szláv eredetű helynevekre. A „keltezhetetlenség” mint gátló körülmény miatt pedig Györfly hivatkozott feltételezését igazolhatatlannak kell tekintenünk. Annak ellenére is, ha szerzője, a fentebb idézett helyen szinte kinyilatkoztatásszerűen fogalmazott is.

¹⁹⁰ Olajos Terézia: *A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai*. Szeged, 2001. 27–28.; Szőke Béla Miklós: *A Kárpát-medence a Karoling-korban. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának katalógusa*. Bp., 2014. 14. Részletesen elemzi e forráshely lehetséges régészeti értelmezéseit Szőke Béla Miklós: *A 9. századi Nagyalföld lakosságáról*. In: *Az Alföld a 9. században. Az 1992. november 30.–december 1-én elhangzott előadások írott változata*. Szerk. Lőrinczy Gábor. Szeged, 1993. 33–38.; Szőke: *A Kárpát-medence*, 7., 70–81.

¹⁹¹ Hodinka Antal: *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai*. Bp., 1906. 33–35.; *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 170. Részletesen elemzi e forráshelyet Szőke: *A 9. századi Nagyalföld*, 33–38. Lásd még Uő: *A Kárpát-medence*, 72.

¹⁹² Szőke: *A 9. századi Nagyalföld*, 33–38.; Uő: *Pannónia a Karoling-korban*, 70–81.

¹⁹³ Szőke: *Pannónia a Karoling-korban*, 73.

¹⁹⁴ István Bóna: „Cunpald fecit”. *Der Kelch von Petóháza und die Anfänge der bairisch-fränkischen Awarmission in Pannonien*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1966) 279–323.; Uő: *A népvándorlás kor*, I. 343;

¹⁹⁵ A régebbi szakirodalomban a leghatározottabban képviseli Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 95–98.

tulajdonosukhoz.¹⁹⁶ A központi hatalomhoz köthető övveretgyártó műhelyek létezésének a lehetőségét azonban igencsak megkérdőjelezték az újabb kutatások. Egyik megközelítésben azáltal, hogy kiderült: a kései avar övek mintakincse regionális alapon számos, nagyjából megyéni körzetre oszlik.¹⁹⁷ Másfelől pedig a bronzból öntött övveretek kísérleti újragyártása azt támasztotta alá, hogy e tevékenység minimális eszközigénnyel és nagy alapterületű műhelyek kialakítása nélkül is folytatható.¹⁹⁸ Az avar korral foglalkozó régészek – az esetek egy részében – még nem vonták le e két kutatási eredmény kronológiai következményeit. Pedig e két eredmény alapján igencsak megfontolandónak tűnik az, hogy érdemes-e az Avar Kaganátus politikai rendszerének gyors, alig egy évtized alatt bekövetkező bukása alapján a bronzból öntött övveretek hasonló, szintén gyors eltűnésével számolni. Vagy ez utóbbi folyamatot egy hosszabb, az Avar Kaganátus léte által biztosított belső kereslet szakaszonként történő, tehát egyes régiókban akár jóval hosszabbnak is felfogható megszűnésével korrelálni. Kifejezetten pozitív fejleményként értékelendő az, hogy igenis több évtizede és szép számban gyűjthetők olyan megnyilatkozások, amelyek e folyamat újragondolásának szükségességét hirdetik.¹⁹⁹

Ha el is tekintünk az avar fémművesség igen rövid idő alatt, mondhatni egy csapásra történt összeomlásának a tételétől, azt mindenképp el kell fogadni, hogy a 8–9. század fordulója, tehát az Avar Kaganátus bukása után igen nagy mértékben visszaszorult az olyan, időrendi szempontból érzékeny presztízstárgyak gyártása, amelyeken a 8. század időrendje alapult. Az új korszakra jellemző, és szintén megbízhatóan keltezhető lelet-típusok pedig csak a Kárpát-medence olyan részein terjedtek el, amelyek a 9. században, újonnan feltűnő központok hatása alá kerültek.²⁰⁰ Azaz, miközben a Kárpát-medence egyes régióiban felgyorsult az új presztízstárgyak importja, illetve gyártása, az ilyen központoktól távolabbra, „hatókörükön” kívül eső régiókban a stagnálással és a korábbi presztízstárgyak, elsősorban is az övtartozékok egyre egyszerűbb szintű reprodukálásával kell számolnunk. E folyamatot fejezte ki a Falko Daim által – *nota bene* jórészt övtartozékok alapján – összeállított kronológiai séma. E felosztás első formájában a kései avar kor IIIb. fázisával (Spätawarenzeit IIIb = SpA IIIb.) zárult, amelynek kezdetét Falko Daim 800 utánra tett. Utóbb, és újabb kutatások következtében e kategória új nevet kapott: a magyarra

¹⁹⁶ E gondolat talán legrészletesebb kifejtésére lásd Fettich: *Das awarenzeitliche Gräberfeld*, 96–98. Lásd még Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 318–319. Az új kutatási eredmények közül meghatározónak tekintendő Szenthe Gergely okfejtése. Szenthe Gergely: *Műhelyhagyományok és technológiatranszfer. Elmélkedés az avar kor fémműveseinek a kilétéről*. In: *Hadak útján. Népvándorlás Kor Fiatal Kutatóinak XXIII. Konferenciaköteve*. Szerk. S. Dr. Perémi Ágota. Veszprém, 2017. 197–198., 202–203.

¹⁹⁷ Fancsalszky Gábor: *Állat- és emberábrázolások a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Bp., 2009.

¹⁹⁸ Szenthe Gergely: *A késő avar kori Kárpát-medence és a külvilág kapcsolatai: technológia, forma és kulturális rendszer. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjtéséből* [Új sorozat 9] 19 (2014) 109–130.

¹⁹⁹ E ponton elegendő, ha arra a két, *Az Alföld a 9. században* című konferenciára utalunk, amelynek tanulmányai örvedetes módon nyomtatott formában is olvashatók. Lásd *Az Alföld a 9. században*; *Az Alföld a 9. században II. Válogatás „Az Alföld a 9. században II. Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból*. Szerk. Takács Melinda. Szeged, 2017. (Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4.)

²⁰⁰ Szőke: *A Kárpát-medence*, 101–105.

sajnos egy szóban le nem fordítható *Endawarenzeit*, azaz avar kor végi horizont megnevezést, amelyet azonban csak a szakma egy része használ.²⁰¹

Mintegy összefoglalva a fentebb elmondottakat be kell látni, hogy az egyes avar temetők használatának a felső időhatárát kideríteni igyekvő kutatóknak manapság is egy nehéz dilemmával kell megküzdeniük. Vajon a keresett felső időhatár bizonytalansága inkább magyarázható-e a jól keltezhető leletek eltűnésével vagy pedig a temetőt használó közösség kihalásával?

Az újragondolás folyamatának részeként megindult a forrásanyag átrostálása is. Az alapot a Szentpéteri József által szerkesztett leletkataszter²⁰² jelenti, amelyben, ha az utóbbi évtizedekben folytatott régészeti feltárásról volt szó, maga a feltárások vezetője adta meg az előkerült leletanyag alapadatait, így a kronológiáját is. A Mészáros Boglárka által kivitelezett revíziós munka²⁰³ során az bizonyosodott be a Tiszántúl vonatkozásában, hogy a kései avar kori keltezés 9. századra történt kiterjesztése elég gyakran túlzottan optimista volt. Így a 40 lelőhelyből csak 18 esetében állta ki a próbát az avar kor végére történt datálás, a Békéscsaba és Nyíregyháza közötti térségben. E 18-as szám azonban így is továbbgondolásra késztet, különösen ha tudjuk, hogy a kronológiai revíziót kiállt lelőhelyek között 5 telepfeltárás is van.

Áttérve a telepfeltárásokra, a korábbiakhoz hasonlóan itt is néhány kutatástörténeti előzményt vázolok, mintegy bevezetésként. Első lelőhelyként Doboz-Hajdúirtásra kell utalni, amelynek 1975-ös közlése – érdemes megismételni – honfoglalás kori telepként írta le a feltárás első középkori fázisát.²⁰⁴ A korai keltezésben – Kovalovszki Júlia szíves szóbeli közlése szerint – a feltételezett szaltovói gyökerek mellett az is szerepet játszott, hogy a kézzel, illetve kézi korongon formált bográcsok töredékei azonos objektumok betöltéséből is előkerültek. A dobozi közlés után tehát, a mi kutatás perspektívájából nézve igencsak sajátos módon, a kérdés az volt, vajon az adott horizont a 10. század elé nyúlik-e vagy sem. A kérdést Szőke Béla Miklós 1980-as edényanyagközlése oldotta meg, amely az adott horizont formakincsét is, és annak 8–9. századi keltezését is pontosította.

Sajnos jórészt ismeretlen maradt egy 1984-ben, még csak egy rövid utalás formájában közölt adat. Egy mártélyi²⁰⁵ külső kemence szája mellett egy korongolt bogrács töredékét sikerült kibontani, miközben az objektum betöltésében kései avar kerámia került elő. Ezen esetben is természetesen külön megvizsgálandó, az azonos objektum jelenthet-e valós időrendi kapcsolatot, vagy a korongolt bogrács csak egy későbbi bolygatás eredményeként

²⁰¹ Daim: Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, 150. Az újabb kutatások áttekintésére lásd Schmid: *Das Gräberfeld von Rákóczi*, 19–22. A magyar kutatásban Szőke Béla Miklós elemezte e fázist. A közelmúltban nagydoktori értekezése számos pontján tért ki e problematikára. Szőke: Pannónia a Karoling-korban, 10–11., 107. stb. (Összefoglalóan 410–412.)

²⁰² Vö. Szentpéteri: *Archäologische Denkmäler*.

²⁰³ Mészáros Boglárka: Szempontok az Alföld legkésőbbi avar horizontjába sorolható lelőhelyek kritikai vizsgálatához. In: *Az Alföld a 9. században II*, 53–71., különösen 66.

²⁰⁴ Kovalovszki: Előzetes jelentés, 220–222.

²⁰⁵ B. Nagy Katalin: Az avar kaganátus. In: *Hódmezővásárhely története. I. A legkorábbi időktől a polgári forradalomig*. Főszerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. 241.

került az adott leletkörnyezetbe. Így is érdemes azonban a mártélyi példát számon tartani, egyelőre még csak lehetséges párhuzamként.

A nagy előrelépés lehetőségét az 1980-as évek elején a Bálint Csanád által megszervezett, örménykúti projekt hordozta magában. Annak érdekében indultak feltárások az adott település bel-, illetve külterületén, hogy el lehessen dönteni, vajon terepbejárásokkal lokalizált, avar kori települések megélték-e a magyar honfoglalás korát. Az örménykúti 54-es lelőhely Herold Hajnalka által kivitelezett, részleges feldolgozása lényegében pozitív eredménnyel zárult, mert az elemzés szerint a lelőhely négy fázisa közül az első három együttesen kitölti a 8., illetve a 10. század közötti időintervallumot, vagy legalábbis ezen időintervallum bizonyos részeit.²⁰⁶ Az örménykúti ásatás ezen eredménye azonban még szakmai körökben sem terjedt el igazán. Talán részben az elemzés viszonylag kései, 2004-es megjelenése miatt, vagy a feldolgozás szerzőjének igencsak óvatos és némi utángondolást igénylő stílusa miatt is.

A kései avar, illetve a „kaganátus utáni” kor edényművességén belül kimutatható átalakulás tényét elsőként Tomka Péter mondta ki határozott módon, az 1990-es évek elején, a sopronkőhidai 9. századi településrészlet feldolgozása során.²⁰⁷ Következtetési megbízhatóságát nagy mértékben növelte az, hogy a telepjelenségek betöltésében kibontott edénydarabokat a méltán híres sopronkőhidai temető edényeivel tudta összevetni. Az edényművesség átalakulásának folyamatát nemcsak a Kisalföld nyugati szélén, hanem a néhai Avar Kaganátus egyes, keletebbre fekvő részein is nyomon lehetett követni. A Duna–Tisza közén a Kompolt–Kistéri-tanyán feltárt két kemence gazdag leletanyaga adott erre módot, amint azt a 2004-ben, Vaday Andreával közösen megjelentetett tanulmányunkban bizonyítani igyekeztünk.²⁰⁸ A felsorolt elemzések végkövetkeztetési nagy vonalakban összecsengenek egymással. Hiszen mindkét, földrajzi szempontból egymástól távol fekvő régióban a kézzel formált edénytöredékek részarányának drasztikus csökkenését lehetett megfigyelni. E megfigyelések erejét az is növeli, hogy a szlovák régészeti kutatásban, a közelmúltban, Matej Ruttkay is kimutatta a kézzel formált kerámia 9. századi visszaszorulását.²⁰⁹ Olyan területeken, amelyek szintén távol estek az újonnan létesült hatalmi központok hátszárától. Ugyanakkor azonban azt is látni kell, hogy a kézzel formált – kézikorongolt edények részarányának az átalakulását nem minden kései avar kori lelőhely leletanyagában lehet vizsgálni (lásd pl. a Rákóczipfalva-Bagi földeki²¹⁰ vagy a lébény-kaszás-dombi²¹¹ feltárás leleteit). Az esetek egy részében talán a településhasználát rövid ideje miatt nem lehetséges az edényformázás átalakulását bemutatni, más

²⁰⁶ Herold: *Die frühmittelalterliche Siedlung*, 76.

²⁰⁷ Tomka: A sopronkőhidai, 53–54.

²⁰⁸ Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²⁰⁹ Ruttkay: *Mittelalterliche Siedlung*, 250. 23–27. ábra.

²¹⁰ Kondé: Tipológiai és időrendi megfigyelések, 323–328.

²¹¹ E lelőhely esetében néhány alaposan feldolgozott objektum, így a 373-as veremház, illetve a kutak leletanyagát vesszük alapul. T. Németh–Takács: *Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen*, 102–103. 14–17. ábra; Takács: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 170–178.

esetekben pedig – szintén joggal sejthetően – más, az adatfelvételt és az elemzést szintén nehezítő körülmények miatt.²¹²

Az újabban megjelentetett, azaz az infrastrukturális beruházások eredményeire már reflektáló szakirodalom áttekintése során is érdemes az okfejtést azon tény ismételt kiemelésével bevezetni, hogy a korszak megszűnésének problematikája az avar régészet egyik, talán legnehezebb kérdése, nemcsak a telepeltárások vonatkozásában. A településrégészet első pillantásra csak keveset segíthet a vázolt dilemma megoldásában, mivel itt olyan lelettípusokkal, így elsősorban cserépedény-töredékekkel kell keltezni, amelyek eleve, tehát a népvándorlás kor egészének a vonatkozásában is bizonytalanabb eredményt tudnak csak adni, mint az övdíszítmények vagy az ékszerek időrendi besorolása.²¹³ Az adott korszak településkutatása azonban már ma is több ponton tud adalékot nyújtani e problematika megoldásához, a kerámia keltezéséhez kapcsolódó nehézségek ellenére is.

Első helyen egy olyan tényre kell ismételten utalni, amelyet egy korábbi tanulmányomban²¹⁴ már ismertettem. Már több mint fél tucat kései avar kori telepet sikerült feltárni a Kaganátus nyugati, illetve déli kapujában, és ezek egyikében sem kerültek elő a 8–9. századi háborús pusztítás nyomai. Különös jelentőséggel bír e vonatkozásban a lébény-kaszás-dombi,²¹⁵ illetve zimony-sóderbányai [Zemun-Šljunkara, Szerbia]²¹⁶ lelőhely. E telepek a hadfelvonulási útként szolgáló limesút adott szakaszától csak pár száz méterre kerültek elő, égésrétegek vagy az egyes objektumokba beledobált emberi vázak nélkül. A Kaganátus kapuiban fekvő, kései avar kori telephelyek tehát a jelenleg ismert adatállomány alapján arra utalnak, hogy a frank és bolgár hadjáratok²¹⁷ – joggal feltételezhetően – nem hasonlíthatók az 1241–1242-es tatárjáráshoz²¹⁸ vagy a 16–17. századi török dúlásokhoz. Végső választ e kérdésben is természetesen csak számos további ásatás tanulsága alapján lehet majd megfogalmazni, a jelenleg rendelkezésre álló adatok azonban nézetem szerint már alkalmasak a fentebb vázolt munkahipotézis kialakítására.

A vasművesség a másik pont, ahol az avar kori anyagi kultúra egy sajátos szegmensének a továbbélésével lehet számolni. Gömöri János már több évtizede megfogalmazta azon tételét, amely szerint az Árpád-kori vaskohók egyik típusa a Kárpát-medence nyugati részén avar kori előzményekből lenne levezethető. E felfogását az avar kori kutatás-

²¹² A gátló tényezők közé tartoznak a lelőhely más, korábbi korszakokból származó, és az avar kori objektumok betöltésébe beszüremkedő leletei. Így például Lébény-Kaszás-domb esetében az, hogy az adott lelőhelyen már a kései bronzkorban is létesült település, és annak lakói az avar korhoz megtévesztésig hasonlító, kézzel formált kerámiát állítottak elő.

²¹³ A kora középkori kerámia keltezési lehetőségeiről a közelmúltban is írtunk. Vö. Takács: Über die Chronologie, 223–252.; Takács: Die Chronologie der Siedlungen, 145–166.

²¹⁴ Takács Miklós: A honfoglalás kor és a településrégészet. Települési struktúrák, a társadalmi szervezet értelmezései, az etnikai azonosítás buktatói. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Szerk. Sudár Balázs et al. Bp., 2014. 139.

²¹⁵ E lelőhely feltárásairól lásd Takács: Die awarenzeitlichen Siedlungen, 379–382.; Uő: A Lébény-Kaszás-dombi 373-as objektum, 170–178.

²¹⁶ Janković: Slovensko naselje kod Zemuna, 123–137.

²¹⁷ Bóna: Cunpald fecit, 323–324.; Uő: A népvándorlás kor, I. 343.; Váczy: Der fränkische Krieg, 395–420.

²¹⁸ Ezeket összefoglalóan áttekinti Laszlovszky József: Az ország pusztulása. In: *A tatárjárás (1241–42)*. Szerk. Ritoók Ágnes – Garam Éva. Bp., 2007. 39–43.

sal foglalkozó egyetlen szakember sem vonta kétségbe, sőt azt Gömöri János 2012-ben, illetve 2018-ban meg is ismételte, a zsira-kenderszeri, illetve Somogy megyei, kései avar kori vasolvasztó kemencék közlése során.²¹⁹ Fontos kiemelni, hogy a Gömöri János által posztulált vasolvasztás-technológiai kontinuitásra több történeti magyarázat is megfogalmazható, így nem feltétlenül szükséges az avarság Árpád-korig történő továbbélését feltételezni, ahogyan ezt Gömöri János tette. Más módon közelítve ugyanis egy 9. században beköltözött, eltérő etnikai hátterű közösség tagjai is továbbörökíthették e technológiát. Mindenesetre a vasművesség terén tapasztalható „technológiatranszfer” szintén ellentmond az Avar Kaganátus népessége gyors és teljes kiirtásáról szóló elgondolásoknak, különösen ha az avar gyökerű vasolvasztási technológia mibenlétét további ásatási leletekkel is sikerül alátámasztani.

A fenti két példa, bár mindkettő igen érdekes adalékokat tartalmaz, inkább azt a kronológiai környezetet mutatja meg, amelyben a további elemzések elvégzendők. A 9. századi továbbélést ugyanis egy-egy lelőhely egyedi feldolgozása során, az adott telepjelenség vagy telepjelenségek leletanyagának részletes elemzésével lehet valóban bizonyítani. Nem lehet kétséges, hogy az infrastrukturális nagyberuházások során kivitelezett mentőásatások értékelése során is igen nagy szükség mutatkozik ilyen elemzésekre, azaz telepjelenségek és csoportjaik egyedi vizsgálatára a Kaganátus utáni, azaz a 9. századi horizontba sorolás igazolására, annak érdekében, hogy a korábbi időszakban inkább csak sejtett vagy körvonalazott formai-időrendi sajátosságokat ellenőrizni, számukat esetleg bővíteni lehessen.

Örömmel állapítható meg, hogy ilyen munka már számos lelőhelyen megindult, sőt az eredmények már az esetek egy kisebb hányadában közlésre is kerültek, lásd pl. a fegyői,²²⁰ hajdúnánási,²²¹ kemenespálfai,²²² pócspetri,²²³ sárvári,²²⁴ vati,²²⁵ zamárdi²²⁶ stb. telepet ismertető közléseket. Örömmel konstatálható az is, hogy a fentebb már utalt, *Az átalakulás évszázadai...* néven, 2013 és 2017 között működő, kora középkori településrégész kutatócsoport több tagja is ilyen korú telepfeltárások monografikus szintű feldolgozását végezte el, hangsúlyosan figyelve az edényanyag formai jellegzetességeire és az időrendi besorolás problematikájára.²²⁷ Igencsak szerencsés körülmény, hogy a hivatkozott dokto-

²¹⁹ „Tehát úgy tűnik, mintha az Árpád-kori vassal adózó szolgálónépek egy folyamatos, honfoglalás előtti vastermelő kultúra továbbvívői lennének. Mintha a köznép szorgalmas vasmunkásai fölött elviharzottak volna a hatalmi váltások vérzivataros évtizedei, évszázadai.” Gömöri: Vasolvasztó kemencék, 47. „A kohótipológia nem zárja ki, inkább támogatja a 8–9. századi kohászati hagyományok továbbélését a 10–11. században.” Gömöri János: Technológia-kontinuitási kérdések a somogyi vasvidék „izzó” vasbucái fényében. In: *Két világ határán*. Szerk. Varga Máté – Szentpéteri József. Kaposvár, 2018. 78.

²²⁰ Balogh: *Egy falu a sötét időkből*.

²²¹ Bajkai: Egy késő avar kori település, 9–44.

²²² Pap: Koraközépkori településrészlet, 119–186.

²²³ Bajkai: Avar kori településrészletek, 412–418.

²²⁴ Farkas: Adatok, 73–93.

²²⁵ Skriba: 9. századi település, 209–244.

²²⁶ Gallina–Hornok–Somogyi: Vorbericht über die archäologische, 71–81.

²²⁷ A kutatócsoport tagjairól, munkálkodásáról, az első eredményekről lásd Takács Miklós: Az átalakulás évszázada. Települési stratégiák a Kárpát-medence központi részein, 7–11. század. *Természet világa* 2016/1. [különszám] 68–71.

ri disszertációk formájában elkészített monografikus feldolgozások egy jelentős hányada esetében már a nyilvános védés is megtörtént,²²⁸ azaz, ezek az elemzések kiállták a szakmai kritika próbáját.

Az eredmények két megközelítésben is értékelhetők. Pozitív megközelítésben kimondható, hogy az utóbbi évek szakirodalmában több sikeres próbálkozás is regisztrálható a Kaganátus összeomlása utáni, azaz 9. századi horizont elkülönítésére, a Kisalföld délnyugati, illetve központi részén, a Duna–Tisza köze északi harmadában vagy az Észak-Tiszántúlon.²²⁹ Az eredmények Kárpát-medencei szintű számbavételét az nehezíti, hogy e sajátos horizont jellemzőit elsősorban regionális szinten lehet jól felismerni és leírni. Talán az is segítheti a regionális egységek elkülönítését, ha a 9. századi Kárpát-medence politikai térképét nem az újonnan kialakult uralmi képletek határai, hanem az egyes új központok „hatóköre” alapján rekonstruáljuk.²³⁰ Ez esetben ugyanis megkapjuk azokat a régiókat, amelyekre az új központok már nemigen tudtak hatni, így a 8–9. század fordulóján lezajlott háborúk után az avar kori lakosság viszonylag háborítatlanul tudott továbbélni, korábbi anyagi kultúrája, így többek között fazekassága továbbvitelével.

Negatív megközelítésben viszont az sem kétséges, hogy a kései avar korba keltezhető telepek esetében sajnos továbbra is gyakran megfogalmazódik egy kronológiai bizonytalanság – a cserépanyag több nagyságrenddel történt megszaporodása ellenére is. A kései avar telepek felső lezárását, tehát az elhagyás időpontját rendszerint nem lehetett pontosan meghatározni, de joggal feltételezhető, hogy a 9. századba is átnyúltak.²³¹ Számos további példával lehetett a már Szőke Béla Miklós által lefektetett megfigyelést²³² alátámasztani, tehát azt, hogy a 8–9. század kerámiája egyetlen egységként szokott feltűnni a telepfeltárásokon – természetesen a 9. század elején alapított új központok²³³ és közvetlen

²²⁸ Merva Szabina: „...circa Danubium...” a késő avar kortól a kora Árpád-korig. 8–11. századi települések a Kisalföld középső részén és a Dunakanyarban. Bp., 2018. [Doktori disszertáció]; Pap Ildikó Katalin: Vas megye 9–12. századi településeinek kerámiája. Szombathely, 2016. [Doktori disszertáció]; Rác Tibor: Árpád-kori falusias települések Pest megye területén. Építmények, településszerkezet, települési formák. Bp., 2016. [Doktori disszertáció]; Takács Melinda: Egy kora középkori település a Nyírségben. Adatok a Felső-Tisza-vidék középkori településtörténetéhez. Szeged, 2018. [Doktori disszertáció.]

²²⁹ Pap: Koraközépkori településrészlet, 119–186.; Farkas: Adatok, 73–93.; Takács–Vaday: Avar edényégető, 7–104.; Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604.; Bajkai: Egy késő avar kori település, 9–44.

²³⁰ A 9. századi területi konstelláció vonatkozásában utal a centrumok szerepére az anyagi kultúra egyes területi egységei szerinti „kikristályosodása”. Lásd Szőke Béla Miklós: A határ fogalmának változása korai középkorban. *Zalai Múzeum* 13 (2004) 183–187.

²³¹ Részletesen elemzi e jelenséget Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²³² Szőke: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte, 181–203.

²³³ Az ilyen, újonnan felemelkedő központok legtipikusabb magyarországi példája Zalavár. Zalavár jelentőségét összefoglalóan ismerteti Szőke: *A Kárpát-medence*, 48–105. Az utóbbi évek kutatásainak egyik, igencsak pozitív fejleménye, hogy két további helyszín: Kaposvár–Kaposzentjakab, illetve Visegrád–Sibrik-hegy esetében sikerült olyan, 9. századi leletkontextusból származó leleteket kibontani, amelyek alapján joggal felvethető központként való azonosításuk. Vö. Online rövid beszámoló a kaposzentjakabi bencés apátság területén 2016-ban végzett régészeti feltárásról. *Archaeologia – Altum Castrum* 2017. 2–10. (<https://archaeologia.hu/content/archaeologia/460/molnar-szentjakab-2016.pdf>). A letöltés ideje: 2018. augusztus 30.); Buzás Gergely – Borusz Katalin – Merva Szabina – Tolnai Katalin: Régészeti kutatások a visegrádi Sibrik-dombon/Archaeological investigations on Sibrik Hill at Visegrád. *Communications Archaeologicae Hungariae* (2017) 213–214.

környezetük kivételével. Így az 1990-es évektől egyre aktuálisabbá vált a kérdés, milyen mértékben „fedi át” egymást a Kárpát-medencében a 8. és a 9. századi edényművesség, különösen azon régiókban, amelyek az Avar Kaganátus összeomlása után, a 9. század folyamán nem váltak újabb hatalmi góccok hátszágává. E jelenség felismerése nyomán terjedt el az avar kori, és különösképpen a kései avar kori telepek időrendi elemzésénél egy sajátos megoldás: a „felülről nyitott” időrendi lezárás alkalmazása.²³⁴ Az tehát, hogy a kibontott leletanyag elég határozottan jelzi egy-egy település 8., sőt adott esetben akár 7. századi indulását, azt azonban már nem, mikor is szűnt meg pontosan. Csak az állapítható meg több-kevesebb valószínűséggel, hogy a megszűnés időpontja a 8–9. század fordulója utánra tehető.

Úgy véljük, a kétféle, pozitív, illetve negatív előjelű megközelítés létezésének jogoságát egy-egy konkrét példával is érdemes alátámasztani. E ponton a negatívnak minősített példával érdemes indítani. Takács Melinda doktori értekezésében az M3-as autópálya egyik igen nagy kiterjedésű mentőátsátásának kora középkori fázisait dolgozta fel, tiszteletre méltó alapossgal. Értekezésének egyik alapkérdése az: vajon lehet-e a Nyíregyháza-Rozsrétszőlő-Szelkő-dűlői telepfeltárás 8–9., illetve 10–11. századi fázisa egyetlen népeség által lakott település két, időrendi szempontból egymást követő fázisa? Vagy pedig két olyan önálló, tehát eltérő népeség által lakott településről lehet szó, amelyet csak a közös mikrotopográfiai helyszín köt össze? Takács Melinda nagy körültekintéssel végbevitt elemzése nem hozott határozott eredményt arra vonatkozóan, hogy a két időrendi fázist több kötné össze, mint a közös települési helyszín. Az elemzés eredménye tehát – ha a továbbélés problémakörének a nézőpontjából szemléljük – nem hozott pozitív eredményt. Meg kell azonban azt is jegyezni, hogy a 8–11. századi Kárpát-medence körülményei között a települési hely állandósága egészen mást kellett jelentsen, mint akár a középkor későbbi századaiban. Akár azzal számolunk, hogy a lelőhelyen egykor lakó népeség(ek) gazdálkodási módja a félnomad állattartás lehetett, akár pedig azzal, hogy szezonális (tehát téli-nyári), vagy csak időszakos szállásváltás zajlott egy valamivel már megtelepedettebb gazdálkodási mód keretei között, mindkét gazdálkodási mód magában foglalja a települési helyszín ciklikus változtatását, váltogatását. A 13. század előtt ugyanis – amint erre a közelmúltban Rác Tibor Ákos mutatott rá nagy pontossággal – még nem vált el egymástól a lakóhely funkciójú belterület és a munkahely funkciójú külterület, így a falusias települések mikrotopográfiai állandóságával sem érdemes számolni.²³⁵

Egy sajátos, bár összességében talán mégiscsak pozitívnak minősíthető példával egy fentebb már utalt lelőhely, a kompolt-kistéri-tanyai egyik kútjának a betöltésében kibontott leletegyüttes szolgálhat.²³⁶ E kútból a „kaganátus utáni” horizont edényanyaga is, de egy gömbölyű aljú, fémbográcsot utánzó alakú cserépbogrács 43 töredéke is előkerült. Sőt, ami e leletegyüttest valóban kronológiai szempontból relevánssá teszi: a korongolt, gömbölyű aljú bogrács darabjait a kút gödre által vágott, kis méretű, ovális objektum alján húzódo iszaprétegben sikerült meglelni. Vagyis e töredékek, joggal sejtethetően, még az

²³⁴ Az avar kori telepek keltezésének e sajátosságáról lásd Takács–Vaday: Avar edényégető, 40–42.

²³⁵ Rác Tibor Ákos: Az Árpád-kori települési formák változásai és terminológiája. *Studia Comitatensia* 1 (2014) 170.

²³⁶ Vaday–Takács: Megjegyzések, 519–604.

adott gödör használata idején kerültek ezen iszapos rétegbe, ami kizárja azt, hogy másodlagos eredetű hulladékként lehessen értelmezni őket. Mivel a gömbölyű aljú, fémbográcscot utánzó bográcsok Kárpát-medencei feltűnésével a 10. század második felétől, harmadik harmadától számolhatunk, e leletegyüttes erős érv amellelt, hogy igenis érdemes számolni azzal: a „kaganátus utáni” horizont meg-, sőt, túl is élhette a honfoglalást. Településrégészeti szemmel nézve viszont azt is ki kell emelni, hogy egyetlen kút későbbi használata még nem feltétlenül jelenti az adott település továbbélését, mert – amint erre egészen napjainkig vannak példák – kutak legelőkön, tehát településektől távol is kialakításra kerültek vagy használatban maradhattak.

Az elemzés lezárásaként az 1960-as évek közepéig szeretnék visszatérni az avar továbbélést taglaló szakirodalomban. Egy olyan időponthoz tehát, mielőtt még Bóna István – elfogadva az e tárgyban tett történelmi állásfoglalásokat – azt kezdte el hangoztatni, hogy Krum bolgár kán 9. század eleji hadjárata tulajdonképpen népirtás lett volna.²³⁷ Úgy vélem – osztva számos, a dolgozat különböző pontjain említett kollégám nézőpontját –, hogy az tudná továbblendíteni az avar kori telepek kutatását, ha a jelenleginél nagyobb figyelmet fordítanánk azokra a megnyilatkozásokra, amelyek az avarok kiirtásáról szóló auktorhelyeket nem kezelik kész tényként. E megnyilatkozások élére magának Bóna Istvánnak egy 1965-ös, még Váczy Péter és Györffy György népirtás-elméletének elfogadása előtt megfogalmazott gondolata kívánczik: „E szűkös adatokból kiviláglik, hogy a Tiszántúlon, így Orosháza környékén is, az avar birodalom bukása után még évtizedekkel is avar lakossággal számolhatunk. (...) S ha ennek bizonyítására régészeti módszereink egyelőre elégtelenek is, feltételezhetjük, hogy egyes avar csoportok megélik a magyar honfoglalást.”²³⁸ Sőt felfogásunk szerint nem lenne felesleges, ha – az így gondolkodó kutatók örömdetesen gyarapodó számát növelve – minél többen azon is eltöprengenénk, kiterjeszhető-e az idézett vélekedés a Tiszántúl középső harmadának más tájaira, vagy esetleg a Duna–Tisza köze középső, illetve északi harmadának különböző mikrorégióira is,²³⁹ oly módon gondolkodva a 9. század régészetéről, és benne a településrégészetéről is, hogy a Kárpát-medence központi, síksági részének az egyes régióit az alábbi két kategória egyikébe osztjuk be, vagy azon kistájak közé, ahol érvényesült egy-egy újonnan kialakult hatalmi központnak az anyagi kultúrát is átalakító szerepe. Esetleg ama régiók közé, ahol ilyen hatás híján az avar korban már kialakult anyagi kultúra folytatódott tovább, mondhatni „poszt-kaganátusi” keretek között.

²³⁷ Bóna: *Cunpald fecit*, 323–324.; Uő: *A népvándorlás kor*, I. 343.

²³⁸ Bóna: *Késő római*, 126.

²³⁹ Talán szörszálhasogatásnak is tűnhet, mégis érdemes leírni, hogy e megközelítés Bóna Istvántól azután sem volt teljesen idegen, hogy az 1960-as évek második felében Deér József nézetrendszerét tette magáévá. Elgondolása a 9. századi avar továbbélés kérdésében ciklikusan változott, így az 1971-es szakirodalmi áttekintő munkájában ismét egy „optimista” megközelítést részesített előnyben. Bóna: *Ein Vierteljahrhundert*, 324–329.

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erzsebet@btk.mta.hu, terjesztes@mta.btk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézbesítő
postahivatalnál.

Ára: 1000 Ft

Előfizetőknek: 850 Ft

9 770040 963009

1 9 0 0 2